STANISŁAW SZOBER

GRAMATYKA POLSKA

W ĆWICZENIACH

PODRĘCZNIK DLA SZKÓŁ POWSZECHNYCH
I KLAS NIŻSZYCH SZKÓŁ ŚREDNICH

ZESZYT DRUGI

WYDANIE SZESNASTE (BEZ ZMIANY)
PODŁUG WYDANIA ÓSMEGO

WYDAWNICTWO M. ARCTA W WARSZAWIE

STANISŁAW SZOBER

GRAMATYKA POLSKA

W ĆWICZENIACH

PODRĘCZNIK
DLA SZKÓŁ POWSZECHNYCH
I KLAS NIŻSZYCH SZKÓŁ ŚREDNICH

ZESZYT DRUGI

WYDANIE SZESNASTE (BEZ ZMIANY)
PODŁUG WYDANIA ÓSMEGO

WYDAWNICTWO M. ARCTA W WARSZAWIE
1931

DRUKARNIA ZAKŁADÓW WYDAWNICZYCH
M. ARCT SP. AKC. W WARSZAWIE
CZERNIAKOWSKA 225

480.000—505.000
(24 — IV — 1931)

PRZEDMOWA DO WYDANIA ÓSMEGO.

Zeszyt drugi „Gramatyki polskiej w ćwiczeniach" został w wydaniu ósmem przejrzany i w punktach, dotkniętych przez krytykę, przerobiony.

Zmiany objęły przedewszystkiem dział nauki o wyrazach. W przedstawieniu rzeczownika usunięte zostały zbyt może trudne wyjaśnienia istoty znaczeniowej rzeczowników oderwanych; pojęcie cechy oderwanej zostało pominięte całkowicie. Kategorje przymiotnika i czasownika omówiłem oddzielnie, zgadzając się z poglądem krytyki, że pojęcia cech niezależnych i zależnych od czasu są może dla umysłów dzieci zbyt trudne. Zaimki i liczebniki zostały wyjęte z pierwotnych ram rzeczownika, przymiotnika i przysłówka i potraktowane również samodzielnie. Wprawdzie rzeczowniki, przymiotniki, czasowniki i przysłówki są omówione na początku, a zaimki i liczebniki na końcu, ale układ ten nie ma już założenia teoretycznego — wyprowadzania zaimka i liczebnika z tamtych, podstawowych części mowy, lecz pozostaje w związku z celami dydaktycznemi: zgodnie z programem, rzeczownik, przymiotnik, czasownik i przysłówek dzieci powinny poznać już w roku poprzednim, w zeszycie pierwszym, tutaj więc należało te części mowy omówić na początku dla utrwalenia wiadomości, nabytych poprzednio, żeby je potem rozszerzyć i uzupełnić.

Dział nauki o zdaniu i głosowni nie nasuwały istotnych wątpliwości, i dlatego pozostały bez zmian zasadniczych; tylko w głosowni wprowadziłem niewielkie zmiany w klasyfikacji głosek i usunąłem pojęcie zgłoskotwórczości i niezgłoskotwórczości.

W związku ze zmianami, wprowadzonemi do działu teoretycznego, przerobiłem w odpowiedni sposób także dział ćwiczeń, usunąwszy trudniejsze i zastąpiwszy je przystępniejszemi.

Układ podręcznika pozostał ten sam, jego założenia dydaktyczne nie uległy również zmianie, z naciskiem więc podkreślam i tutaj swoją ideę przewodnią, że punktem wyjścia nauki powinny być ćwiczenia wykład teoretyczny, choć umieszczony na początku ma być tylko ułatwieniem orjentacji w wiadomościach, zdobytych przez uczniów w drodze ćwiczeń, a w razie potrzeby, także pomocą przy ich powtarzaniu. Uczenie się napamięć w każdym razie jest niedopuszczalne. Z tego wynika, że, naprzykład, tablica klasyfikacyjna głosek została podana tylko dla ogólnej orjentacji, nigdy zaś w tym celu, żeby uczniowie mieli jej się uczyć napamięć.

Zeszyt drugi „Gramatyki" przeznaczony jest, zgodnie z programem ministerjalnym, dla klasy pierwszej szkół średnich i oddziału czwartego szkoły powszechnej. Punktem wyjścia dla przerabianego tu materjału powinny być wiadomości, zawarte w zeszycie pierwszym, który w programie koncentrycznym przeznaczony jest dla oddziału trzeciego szkoły powszechnej lub klasy wstępnej szkoły średniej. Ponieważ w wielu naszych gimnazjach klasy wstępne zostały już zniesione, więc często może się nadarzyć, że nauczyciel

musi rozpoczynać naukę gramatyki w klasie pierwszej. W tych wypadkach należy się posługiwać jednocześnie obu początkowemi zeszytami „Gramatyki", łącząc poszczególne ich paragrafy w jedną metodyczną całość, a to w sposób następujący:

1) W dziale nauki o wyrazach należy naprzód przerobić wiadomości wstępne, zawarte w §§ 1—8 i w ćwiczeniach №№ 1—59 zeszytu pierwszego, poczem można kolejno przerabiać materjał, zawarty w §§ 14—57 zeszytu drugiego i w ćwiczeniach №№ 60—62 zesz. I + №№ 55—122 zesz. II, №№ 72—76 zesz. I+№№ 123—144 zesz. II, №№ 80—83 zesz. I + №№ 145—171 zesz. II, №№ 94—105 zesz. I + № 172 zesz. II, №№ 173—196 zesz. II, №№ 197—202 zesz. II, №№ 106—107 zesz. I + №№ 203—212 zesz. II.

2) W dziale nauki o zdaniu można kolejno przerobić następujące ćwiczenia: №№ 143—166 zesz. I, №№ 167—181 zesz. I+№№ 13—52 zesz. II. W części teoretycznej można poprzestać na wiadomościach, zawartych w §§ 1—13 zeszytu II.

3) W dziale nauki o głoskach można poprzestać na materjale i ćwiczeniach, zawartych w zeszycie II.

Stanisław Szober.

Zakopane, dn. 2 listopada 1924 r.

PRZEDMOWA DO WYDANIA TRZYNASTEGO.

Wydanie trzynaste jest, jak i poprzednie, prawie niezmienionym przedrukiem wydania ósmego. Usunięto tylko termin gramatyczny „przedmiot" i zastąpiono go dawniejszym terminem „dopełnienie". Ten powrót do dawnej

terminologji był wywołany słusznemi naleganiami nauczycieli, którzy zwracali uwagę na trudności, jakie w nauce gramatyki powstają na skutek używania terminu „przedmiot” w dwóch różnych znaczeniach, logicznem i gramatycznem. Trudności dydaktyczne wywoływał również „przedmiot”, wyrażany bezokolicznikiem, np.: w zdaniu *lubię czytać*. W zastosowaniu do tego typu „przedmiotów” daleko przystępniejszy dla umysłu dzieci jest termin „dopełnienie”, zamiast bowiem zawiłych wywodów, stwierdzających, że bezokoliczniki oznaczają przedmioty, łatwo dzieciom wytłumaczyć, że niektóre czasowniki same przez się nie wyrażają skończonej treści i wymagają przez to dopełnień.

Poza tą zmianą terminologiczną, która niewątpliwie przyczyni się do ułatwienia nauki, wprowadzono tu i ówdzie niewielkie zmiany w tekście ćwiczeń, mające także na celu ich uprzystępnienie.

S. S.

Warszawa, dn. 20 lutego 1928 r.

PRZEDMOWA DO WYDANIA CZTERNASTEGO.

Wydanie to w stosunku do wydania poprzedniego nie przynosi żadnych zmian rzeczowych, zgodnie jednak z wymaganiami krytyki autor przejrzał skrupulatnie korektę w celu usunięcia niedokładności i sprzeczności typograficznych, które się wkradły do wydania poprzedniego.

S. S.

Warszawa, dn. 3 czerwca 1929.

ZDANIE I JEGO CZĘŚCI.

I. Podmiot i orzeczenie.

§ 1. Myśl, uczucie lub wola, wyrażone zapomocą jednego lub połączenia dwóch lub więcej wyrazów, nazywa się zdaniem, np. *Pamiętacie wigilję w miłych braci kole? Na samo jej wspomnienie skakało pacholę. Ileż to w owe czasy sprawiała uciechy choinka ze świeczkami!*

Rozróżniamy trzy odmiany zdań: 1) zdania oznajmujące, 2) wykrzyknikowe i 3) pytające. Zdania oznajmujące wyrażają myśl bez wyraźnego udziału uczucia, np. *Dziś mamy ładną pogodę.* Zdania wykrzyknikowe obok myśli wyrażają także jakieś uczucie lub wolę, np. *Jaka dziś ładna pogoda! — Chodźmy na spacer!* Przez zdania pytające zwracamy się z jakiemś pytaniem, np. *Jaka jest dziś pogoda? — Czy pójdziemy na spacer?*

§ 2. Każde zdanie, bez względu na liczbę tworzących je wyrazów, rozkłada się na dwie części, podmiot i orzeczenie. Podmiot jest to część zdania, o której się mówi w zdaniu; orzeczenie jest częścią zdania, w której się coś wypowiada o podmiocie, np. *Słońce | świeci.—Słońce | wschodziło nad lasem.—Płynęły | lekkie obłoki.—Drzewa owocowe | ocieniały szerokie pole.*

§ 3. Podmiot i orzeczenie jednowyrazowe nazywają się podmiotem i orzeczeniem nierozwiniętem; podmiot i orzeczenie, składające się z dwóch lub więcej wyrazów samodzielnych, nazywają się podmiotem i orzeczeniem rozwiniętem.

Zdanie, w którem podmiot i orzeczenie są nierozwinięte, jest zdaniem nierozwiniętem, np. *Grzmią* | *armaty.*—*Świszczą* | *kule.* Zdanie, w którem przynajmniej jedna jego część jest rozwinięta, jest zdaniem rozwiniętem, np. *Rozum* | *często pokona siłę.*—*Ranny deszcz*—*trwa niedługo.*

Orzeczenie nierozwinięte, w którem oprócz wyrazu samodzielnego jest jeszcze wyraz niesamodzielny, mianowicie, słowo posiłkowe *jest*, *był*, *będzie*, *został*, *zostanie*, *staje się*, nazywa się orzeczeniem złożonem, np. *Noc* | **była pogodna.**—*On* | **zostanie żołnierzem.**

II. Części podmiotu i orzeczenia rozwiniętego.

§ 4. Podmiot rozwinięty i orzeczenie rozwinięte może się składać z dwóch lub więcej wyrazów samodzielnych. Jeżeli w skład podmiotu rozwiniętego lub orzeczenia rozwiniętego wchodzą dwa tylko wyrazy samodzielne, to łatwo się domyślić, że jeden z nich łączy się z drugim. Tak naprzykład w zdaniu *najlepszy furman* | *czasem zawadzi* w podmiocie *najlepszy furman* przymiotnik *najlepszy* łączy się z rzeczownikiem *furman*, a w orzeczeniu *czasem zawadzi* przysłówek *czasem* łączy się z czasownikiem *zawadzi.* Jeżeli w skład podmiotu i orzeczenia rozwiniętego wchodzą trzy lub więcej wyrazów samodzielnych, to każdy z tych wyrazów

łączy się nie z pozostałą resztą wyrazów, lecz z jakimś jednym tylko wyrazem. Tak naprzykład w zdaniu *wieża wiejskiego kościołka* | *górowała nad całą okolicą* przymiotnik *wiejskiego* łączy się bezpośrednio tylko z rzeczownikiem *kościołka*, a nie z pozostałą resztą podmiotu *wieża kościołka;* tak samo rzeczownik *kościołka* łączy się bezpośrednio tylko z rzeczownikiem *wieża;* przymiotnik *całą* łączy się z rzeczownikiem *okolicą*, a rzeczownik *(nad) okolicą* łączy się z czasownikiem *górowała*.

§ 5. Jak widać z przytoczonych przykładów, części podmiotu i orzeczenia rozwiniętego, pozostające z sobą w bezpośredniej łączności znaczeniowej, nie zawsze się z sobą stykają na sąsiadujących miejscach w zdaniu; owszem, nieraz się zdarza, że dzielą je od siebie inne wyrazy. Tak naprzykład w podmiocie przytoczonego zdania *wieża wiejskiego kościołka* rzeczownik *kościołka* łączy się znaczeniowo z rzeczownikiem *wieża*, ale jest od niego oddzielony wyrazem *wiejskiego;* tak samo w orzeczeniu tego zdania *górowała nad całą okolicą* rzeczownik *(nad) okolicą* ze względu na swoje znaczenie łączy się z czasownikiem *górowała*, a pomimo to jest od niego oddzielony wyrazem *całą;* tak samo część orzeczenia *górowała* łączy się znaczeniowo z częścią podmiotu *wieża*, a pomimo to jest oddzielony od niej szeregiem innych wyrazów *(wiejskiego kościołka)*. Przykłady te wskazują na to, że wyrazy, stanowiące części podmiotu i orzeczenia rozwiniętego, łączą się z sobą nie według tego, w jakim porządku po sobie następują, lecz według swego znaczenia.

§ 6. Przymiotniki oznaczają właściwości przedmiotów, więc łączą się z wyrazami, które oznaczają przed-

mioty, to jest, z rzeczownikami, np. *gęsty* ⟶ *las*, *zielona* ⟶ *łąka*, *szerokie* ⟶ *pole*.

Czasowniki oznaczają czynności i stany przedmiotów, więc także łączą się z wyrazami, które oznaczają przedmioty, to jest, z rzeczownikami, np. *słońce* ⟵ *dogrzewa*, *ludzie* ⟵ *orzą*, *skowronek* ⟵ *śpiewa*.

Przysłówki wskazują na właściwości cech, czynności i stanów, więc łączą się z temi wyrazami, które oznaczają cechy, czyli właściwości, czynności lub stany, to jest z przymiotnikami lub czasownikami; nieraz zdarza się także, że przysłówek łączy się z innym jakimś przysłówkiem, np. *Świat* | *zasnął* ⟵ *głęboko*. — *Wokoło* ⟶ *panowała* | *cisza*.—*Noc* | *była bardzo* ⟶ *ciepła*.— *Gwiazdy* | *bardzo* ⟶ *jasno* ⟶ *świeciły*.

Rzeczowniki łączą się zazwyczaj z rzeczownikami, przymiotnikami lub czasownikami, np. *ulice* ⟵ *miasta*, *książka* ⟵ *ucznia*, *dach* ⟵ *(z) blachy*, *chciwy* ⟵ *sławy*, *podobny* ⟵ *(do)matki*; *czytam* ⟵ *książkę*, *pomagam* ⟵ *przyjacielowi*.

§ 7. Podmiot i orzeczenie rozwinięte stanowią dwie odrębne całości; wskutek tego wchodzące w ich skład wyrazy łączą się, naogół biorąc, tylko między sobą, w obrębie podmiotu lub orzeczenia rozwiniętego; w każdem jednak orzeczeniu rozwiniętem jest zawsze jeden wyraz samodzielny, który się łączy z jakimś jednym wyrazem samodzielnym podmiotu rozwiniętego. Tak naprzykład w przytoczonem wyżej zdaniu *wieża wiejskiego kościołka* | *górowała nad całą okolicą* wyrazy, wchodzące w skład podmiotu i orzeczenia rozwiniętego, łączą się naogół tylko między sobą; 1) w obrębie podmiotu: *wiejskiego* ⟶ *kościołka*, *wieża* ⟵ *kościołka*, 2) w obrębie orzeczenia: *całą* ⟶ *okolicą*, *góro-*

wała ← *(nad) okolicą*. Wśród wyrazów orzeczenia rozwiniętego jest jednak jeden, mianowicie, czasownik *górowała*, który się łączy z rzeczownikiem *wieża*, należącym do podmiotu rozwiniętego.

§ 8. Część orzeczenia rozwiniętego, która się łączy z jednym z pośród wyrazów podmiotu, nazywa się orzeczeniem zasadniczem; a część podmiotu rozwiniętego, z którą się łączy orzeczenie zasadnicze, nazywa się podmiotem zasadniczym. W zdaniu *wieża wiejskiego kościołka* | *górowała nad całą okolicą* czasownik *górowała* jest orzeczeniem zasadniczem, a rzeczownik *wieża* jest podmiotem zasadniczym. Podmiot i orzeczenie zasadnicze stanowią, jak widać, najważniejsze części podmiotu i orzeczenia rozwiniętego, i stąd właśnie pochodzi ich nazwa.

Podmiot zasadniczy odpowiada na pytania: *kto? co?*, a orzeczenie zasadnicze odpowiada na pytania: *co robi podmiot? co się z nim dzieje?* albo *czem* lub *jaki jest, był*, lub *będzie podmiot?* Np. *Dobry* **przyjaciel** | **pomaga** *w biedzie*. — *Wielkie* **rzeki** | *z małego źródła* **idą**. — *Dobry* **przyjaciel** | **jest** *najlepszym* **doradcą**.—**Noc** *wczorajsza* | **była** *bardzo* **chłodna**.

§ 9. Wszystkie inne wyrazy samodzielne, które pozostają w podmiocie lub orzeczeniu rozwiniętem po wyodrębnieniu w nich podmiotu lub orzeczenia zasadniczego, nazywają się określeniami. Naprzykład, w zdaniu *wieża wiejskiego kościołka* | *górowała nad całą okolicą* części podmiotu rozwiniętego *wiejskiego, kościołka* i części orzeczenia rozwiniętego *(nad) okolicą, całą* są określeniami.

§ 10. Wśród określeń rozróżniać należy dopełnienia, przydawki i okoliczniki.

Dopełnienie odpowiada na pytania: *kogo? czego? komu? czemu? kogo? co? kim? czem? o kim? o czem?* i t. p., np. *Niezgoda* | *gorszy* **ludzi.**— *Zyskanie na* **czasie** | *jest zyskaniem na* **rzeczy.** Jak widać, dopełnienie jest to część podmiotu lub orzeczenia rozwiniętego, wskazująca na przedmiot i uzupełniająca treść wyrazu, z którym się łączy.

Dopełnienia łączą się z czasownikami, przymiotnikami, przysłówkami lub rzeczownikami, np. *Bieda* | *uczy* **rozumu.**—*Poznanie* **błędu** | *zmniejsza* **winę.**—*Syn* | *jest podobny do* **matki.**—*Straciłem dużo* **czasu.**

§ 11. Przydawka odpowiada na pytania: *jaki? który? ile? czyj?* np. *Nadeszły* | **pierwsze** *dni* **wrześniowe.** — *Po* **zachodzącem** *lecie zbliża się* | **smutna** *jesień.* — **Trzej** *podróżni* | *szli szybko.*

Jak widać, przydawka jest to część podmiotu lub orzeczenia rozwiniętego, wskazująca na właściwość przedmiotu i określająca bliżej wyraz, z którym się łączy.

Przydawki łączą się zawsze z rzeczownikami, np. **Jedna mała** *wada* | **piękną** *rzecz oszpeci.*

§ 12. Okolicznik odpowiada na pytania: *jak? kiedy? odkąd? gdzie? skąd? dokąd? którędy? poco? dlaczego? z jakiego powodu?* np. *Leniwy* | *gubi się* **dobrowolnie.**— *Pociąg* | *szedł* **szybko.** — *Ptaki* | *skryły się* **w lasy.** — **Wieczorem** *padał* | *deszcz.*—**Niedaleko** *od nas ciągnął się* | **bardzo** *gęsty las.*

Jak widać, okolicznik jest to część podmiotu lub orzeczenia rozwiniętego, która wskazuje na właściwość cechy, czynności lub stanu i określa bliżej wyraz, z którym się łączy.

Okoliczniki łączą się z przymiotnikami, czasownikami i przysłówkami, np. *Wieczór* | *był* **bardzo** *pogodny*.— *Konie* | *pędziły* **cwałem**. – *On* | *pisze* **bardzo ładnie**.

Wśród okoliczników rozróżniać należy:

1) Okoliczniki miejsca, które odpowiadają na pytania: *gdzie? skąd? dokąd? którędy?* np. **Na** *dobrej* **roli** *wzejdzie* | *nawet chude ziarnko*.—*Po rozum* **w las** *nie idą*.— *Podróżny* | *szedł* **lasem**.

2) Okoliczniki czasu, które odpowiadają na pytania: *kiedy? jak dawno? jak długo? dopóki?* np. *Pracuj* **dniem**, *a śpij* **nocą**.—*Rozumny* | **zawczasu** *złe widzi*.—*Pracowaliśmy* **od rana** *do* **wieczora**.

3) Okoliczniki sposobu, które odpowiadają na pytania: *jak? jak bardzo?* np. *Cieszę się* **bardzo** *twojem powodzeniem*.— *On* | *mówi* **cicho**.

4) Okoliczniki przyczyny, które odpowiadają na pytania: *dlaczego? z jakiego powodu?* np. **Gnuśnością** *ludzie nikczemnieją*.—*Drzewa* | *chwiały się* **od wiatru**.

5) Okoliczniki celu, które odpowiadają na pytanie: *poco? w jakim celu?* np. *Przychodzę* **przepraszać**.

§ 13. Wyrazy, wskazujące na osoby, do których się zwracamy z wypowiadanemi zdaniami, są tak zwanemi wołaczami, np. *Wybacz mi*, **mateczko**! — *Pamiętaj o mnie*, **przyjacielu**! Wołacze nie tworzą części zdania, i dlatego oddzielamy je przecinkami.

NAUKA O WYRAZACH.

I. Rzeczownik.

§ 14. Rzeczowniki oznaczają przedmioty i odpowiadają na pytania: *kto? co?* np. *strzelec, dzięcioł, sosna, strzelba, zmierzch, ciemność, jasność, dobroć.*

§ 15. Jedne przedmioty, jak: ludzi, zwierzęta, rośliny, rzeczy i zjawiska, postrzegamy zmysłami, inne, jak np. *dobroć*, *wdzięczność*, *radość*, możemy sobie tylko wyobrażać w umyśle. Zależnie od tego rozróżniamy przedmioty z m y s ł o w e i przedmioty u m y s ł o w e, czyli p o j ę c i a. Rzeczowniki, oznaczające przedmioty zmysłowe, nazywają się rzeczownikami z m y s ł o w e m i, a rzeczowniki, oznaczające przedmioty umysłowe, czyli pojęcia, są rzeczownikami u m y s ł o w e m i. Rzeczowniki umysłowe nazywają się inaczej rzeczownikami o d e r w a n e m i, bo oznaczają przedmioty, oderwane od świata zmysłowego. Wyrazy: *żołnierz*, *wojsko*, *chłopiec*, *koń*, *wiadro*, *woda*, *deszcz*, *błyskawica* są rzeczownikami zmysłowemi, a wyrazy: *waleczność*, *odwaga*, *zapał*, *miłość*, *cierpienie* są rzeczownikami oderwanemi.

§ 16. Rzeczowniki, oznaczające ludzi i zwierzęta, nazywają się ż y w o t n e m i, np. *człowiek*, *pan*, *ojciec*, *matka*, *dziecko*, *nauczyciel*, *uczeń*;—*koń*, *pies*, *lis*, *mysz*, *jaskółka*, *słowik*. Rzeczowniki, oznaczające rośliny, rzeczy, zjawiska i pojęcia, nazywają się n i e ż y w o t n e m i, np. *dąb*, *sosna*, *róża*, *fiołek*; *stół*, *krzesło*, *dach*, *pokój*, *drzwi*; *deszcz*, *mgła*; *dobroć*, *wdzięczność*.

§ 17. Nazwy ludzi są rzeczownikami o s o b o w e m i, np.: *ojciec*, *matka*; nazwy zwierząt, roślin, rzeczy, zjawisk i pojęć należą do rzeczowników n i e o s o b o w y c h, np. *lipa*, *żyto*, *książka*, *wiatr*, *odwaga*.

§ 18. Rzeczowniki, oznaczające przedmioty jednostkowe, np. *drzewo*, *człowiek*, *żołnierz*, nazywają się j e d n o s t k o w e m i; wyrazy, oznaczające przedmioty zbiorowe, składające się z całego szeregu przedmiotów jednostkowych, nazywają się rzeczownikami z b i o r o w e m i, np. *las*, *tłum*, *pułk*.

§ 19. Rzeczowniki poza tem dzielą się jeszcze na pospolite i własne; rzeczowniki pospolite są to nazwy całego szeregu jednakowych przedmiotów, np. *miasto*, *rzeka*, *kraj;* rzeczowniki własne są to nazwy, które nadajemy poszczególnym przedmiotom w celu wyróżnienia ich od innych, do nich podobnych, np. *Warszawa*, *Wisła*, *Polska*.

ODMIANA RZECZOWNIKÓW.

§ 20. W odmianie rzeczowników rozróżniamy liczbę, rodzaj i przypadek.

Liczba rzeczownika wskazuje, czy mamy na myśli jeden czy więcej przedmiotów, np. *okno* : *okna*, *dom* : *domy*, *książka* : *książki*. W języku polskim rozróżniamy dziś dwie liczby: pojedyńczą i mnogą. Liczba pojedyńcza rzeczownika wskazuje na jeden przedmiot, np. *dom*, *okno;* liczba mnoga rzeczownika wskazuje, że mamy na myśli więcej, niż jeden przedmiot, np. *domy*,. *okna*.

§ 21. Rzeczowniki wpływają na zmianę końcówki łączącego się z niemi przymiotnika, np. *dobr-y ojciec*, *dobr-a matka*, *dobr-e dziecko; piln-y chłopiec*, *piln-a dziewczynka*, *piln-e dziecko; zaciszn-y dom*, *zaciszn-a chata*, *zaciszn-e domostwo; wygodn-y fotel*, *wygodn-a kanapa*, *wygodn-e krzesło*. Przymiotniki *dobr-y*, *piln-y*, *zaciszn-y*, *wygodn-y* mają końcówki rodzaju męskiego, bo końcówek takich wymagają między innemi rzeczowniki, oznaczające istoty płci męskiej. Przymiotniki *dobr-a*, *piln-a* *zaciszn-a*, *wygodn-a* są użyte w rodzaju żeńskim, bo w takiej postaci łączą się między innemi z rzeczownikami, oznaczającemi istoty płci żeńskiej. Przymiotniki

dobr-e, piln-e, zaciszn-e, wygodn-e są użyte w rodzaju nijakim, bo właściwe im końcówki nie są końcówkami ani rodzaju męskiego, ani żeńskiego.

Ta zdolność rzeczowników wpływania na zmianę końcówki przymiotnika nazywa się ich rodzajem. Rozróżniamy trzy rodzaje rzeczowników. Rzeczowniki, które wymagają obok siebie męskiej końcówki przymiotnika, mają rodzaj męski, np. *dobr-y ojciec, waleczn-y wódz, sprawiedliw-y sędzia, piękn-y ogród, wyniosł-y pagórek.* Rzeczowniki, które wymagają obok siebie żeńskiej końcówki przymiotnika, mają rodzaj żeński, np. *dobr-a matka, rządn-a gospodyni, schludn-a chata, wysok-a sosna.* Rzeczowniki, które wymagają obok siebie nijakiej końcówki przymiotnika, mają rodzaj nijaki, np. *wesoł-e jagnię, urodzajn-e pole.*

Rodzaj rzeczowników najłatwiej rozpoznać, dodając wyrazy: *ten, ta, to;* wyraz *ten* łączy się z rzeczownikami rodzaju męskiego, *ta*—z rzeczownikami rodzaju żeńskiego, *to* — z rzeczownikami rodzaju nijakiego.

§ 22. Końcówki, zapomocą których oznaczamy, czem są rzeczowniki w zdaniu, nazywają się końcówkami przypadkowemi, a formy, mające, końcówki przypadkowe — przypadkami, np. *Ręka rękę myje.—Głowa głowie radzi.* Rzeczownik *ręka*, będący w zdaniu podmiotem, jest użyty w innym przypadku niż rzeczownik *rękę*, który jest w zdaniu przedmiotem. Tak samo rzeczownik *głowa* ma inny przypadek, niż rzeczownik *głowie.*

§ 23. W języku polskim rozróżniamy sześć przypadków: mianownik, dopełniacz, celownik, biernik, narzędnik i miejscownik. Odpowiadają one na następujące pytania:

Mianownik:	*kto? co?*
Dopełniacz:	*kogo? czego? czyj?*
Celownik:	*komu? czemu?*
Biernik:	*kogo? co?*
Narzędnik:	*kim? czem? z kim? z czem?*
Miejscownik:	*gdzie? kiedy? w kim? w czem? o kim? o czem? przy kim? przy czem?...*

Oprócz tych sześciu form przypadkowych rzeczowniki, użyte, jako wołacze, przybierają jeszcze siódmą formę, zwaną również wołaczem, np. *Pamiętaj o mnie, przyjacielu!*—*Wybacz mi, matko!*

Wołacz nie jest właściwym przypadkiem, bo nie wskazuje na związek między rzeczownikiem, położonym w wołaczu, a innemi wyrazami w zdaniu; wołacz nie ma też żadnego pytania.

Zmienianie się rzeczowników według przypadków nazywa się odmianą albo deklinacją.

§ 24. PRZYKŁAD DEKLINACJI.

	Liczba pojedyńcza.		Liczba mnoga.	
M.	chłop	snop	chłopi	snopy
D.	chłopa	snopa	chłopów	snopów
C.	chłopu	snopowi	chłopom	snopom
B.	chłopa	snop	chłopów	snopy
W.	chłopie!	snopie!	chłopi!	snopy!
N.	chłopem	snopem	chłopami	snopami
Mc.	o chłopie	w snopie	w chłopach	w snopach.

	Liczba pojedyńcza.		Liczba mnoga.	
M.	matka	chata	matki	chaty
D.	matki	chaty	matek	chat

	Liczba pojedyńcza.		Liczba mnoga.	
C.	matce	chacie	matkom	chatom
B.	matkę	chatę	matki	chaty
W.	matko!	chato!	matki!	chaty!
N.	matką	chatą	matkami	chatami
Mc.	o matce	w chacie	o matkach	w chatach

	Liczba pojedyńcza.		Liczba mnoga.	
M.	sito	pole	sita	pola
D.	sita	pola	sit	pól
C.	situ	polu	sitom	polom
B.	sito	pole	sita	pola
W.	sito!	pole!	sita!	pola!
N.	sitem	polem	sitami	polami
Mc.	w sicie	w polu	w sitach	w polach.

UWAGI O DEKLINACJI RZECZOWNIKÓW.

§ 25. Rzeczowniki m ę s k i e w bierniku liczby pojedyńczej zgadzają się z mianownikiem i dopełniaczem: z dopełniaczem zgadzają się rzeczowniki żywotne, np. *pan, żołnierz, koń; widziałem pana, żołnierza, konia*; z mianownikiem zgadzają się w bierniku liczby pojedyńczej rzeczowniki nieżywotne, np. *dom, płot, dąb; widziałem dom, płot, dąb.*

§ 26. W liczbie mnogiej rzeczowniki m ę s k i e zgadzają się w bierniku również z mianownikiem i dopełniaczem z tą jednak różnicą, że z dopełniaczem zgadzają się tylko o s o b o w e, z mianownikiem—n i e-o s o b o w e, np. *panowie, żołnierze; widziałem panów, żołnierzy*, ale *konie, dęby, domy; widziałem konie, dęby, domy.*

§ 27. Narzędnik liczby mnogiej kończy się w deklinacji rzeczowników na *-ami*, np. *panami*, *dębami*, *domami*, *matkami*, *rękami*, *polami*.

II. Przymiotnik.

§ 28. Przymiotniki oznaczają najrozmaitsze właściwości przedmiotów: wskazują na ich barwę, kształt, objętość, rozmiary, ciężar, materjał, właściwości charakteru i t. p., np. *biały (śnieg)*, *okrągłe (koło)*, *mały (pokój)*, *ciężki (ołów)*, *drewniana (łyżka)*, *uczciwy (człowiek)*, *podstępny (wróg)*. Są także przymiotniki, wskazujące na przynależność do osób lub miejsca, np.: *ojcowski (dom)*, *warszawskie (ogrody)*. Przymiotniki odpowiadają na pytania: *jaki? jaka? jakie?*

§ 29. Przymiotniki tak samo, jak rzeczowniki, odmieniają się według przypadków i liczb, mają poza tem końcówki rodzajowe.

PRZYKŁAD DEKLINACJI PRZYMIOTNIKÓW.

	Liczba pojedyńcza.	Liczba mnoga.
M.	dobry syn	dobrzy synowie
D.	dobrego syna	dobrych synów
C.	dobremu synowi	dobrym synom
B.	dobrego syna	dobrych synów
W.	dobry synu!	dobrzy synowie!
N.	dobrym synem	dobrymi synami
Mc.	o dobrym synu	o dobrych synach.

	Liczba pojedyńcza.	Liczba mnoga.
M.	schludna chata	schludne chaty
D.	schludnej chaty	schludnych chat

	Liczba pojedyńcza.	Liczba mnoga.
C.	schludnej chacie	schludnym chatom
B.	schludną chatę	schludne chaty
W.	schludna chato!	schludne chaty!
N.	schludną chatą	schludnemi chatami
Mc.	w schludnej chacie	w schludnych chatach.

	Liczba pojedyńcza.	Liczba mnoga.
M.	urodzajne pole	urodzajne pola
D.	urodzajnego pola	urodzajnych pól
C.	urodzajnemu polu	urodzajnym polom
B.	urodzajne pole	urodzajne pola
W.	urodzajne pole!	urodzajne pola!
N.	urodzajnem polem	urodzajnemi polami
Mc.	na urodzajnem polu	na urodzajnych polach.

§ 30. W mianowniku liczby mnogiej przymiotniki polskie mają dwojaką końcówkę *-i (-y)* przy rzeczownikach osobowych męskich, *-e* przy wszystkich innych rzeczownikach, np. *pracowici rzemieślnicy*, *pracowite konie*, *pracowite kobiety*, *pracowite mrówki; wysocy ludzie*, *wysokie kobiety*, *wysokie konie*, *wysokie domy*, *wysokie wieże*, *wysokie okna*. Postać na *-i (-y)* jest formą osobowo-męską, a postać na *-e*—formą rzeczową.

§ 31. Przymiotniki rodzaju żeńskiego mają w bierniku liczby pojedyńczej końcówkę *-ą* w przeciwstawieniu do rzeczowników żeńskich, które mają końcówkę -ę, np. *mam dobrą matkę; widziałem olbrzymią sosnę.*

§ 32. Narzędnik i miejscownik liczby pojedyńczej ma w odmianie przymiotników w rodzaju męskim końcówkę *-ym (-im)*, a w rodzaju nijakim *-em*, np. *dobrym panem*, *znakomitym wodzem*, *o wielkim człowieku*, ale

dobrem dzieckiem, na szerokiem polu. Narzędnik liczby mnogiej przymiotników ma końcówkę *-ymi (-imi)* przy rzeczownikach osobowych męskich, przy innych rzeczownikach—końcówkę *-emi*, np. *dobrymi Polakami, walecznymi wodzami*, ale *rączemi końmi, staremi dębami, dobremi matkami, schludnemi chatami, wysokiemi oknami.*

§ 33. Właściwości przedmiotów, oznaczane przez przymiotniki, mogą występować w mniejszym lub większym stopniu natężenia. Stopnie te wyrażamy zapomocą stopniowania. Rozróżniamy trzy formy stopniowania: stopień równy, np. *tępy, gruby, ładny, słodki*, stopień wyższy, np. *tępszy, grubszy, ładniejszy, słodszy* i stopień najwyższy, np. *najtępszy, najgrubszy, najładniejszy, najsłodszy.*

III. Czasownik.

§ 34. Czasowniki oznaczają czynności lub stany przedmiotów i odpowiadają na pytania: *co robi* przedmiot? lub *co się* z nim *dzieje?*

§ 35. W odmianie czasownika rozróżniać należy, przedewszystkiem czas, osobę i liczbę.

Czasowniki polskie używane bywają w trzech czasach: teraźniejszym, przeszłym i przyszłym, np. *piszę, pisałem, będę pisał.*

W odmianie czasownika rozróżniamy trzy osoby: osoba pierwsza wskazuje, że podmiotem zdania jest osoba mówiąca, np. *mówię, czytam, siedzę, chodzę;* osoba druga wskazuje, że podmiotem zdania jest osoba, do której mówiący się zwraca, np. *mówisz, czytasz, siedzisz, chodzisz;* osoba trzecia wskazuje na osobę lub wogóle przedmiot, o którym się wprawdzie

mówi, który jednak w rozmowie nie bierze udziału, np. *brat czyta, ojciec siedzi.*

W czasownikach tak samo, jak w rzeczownikach i przymiotnikach, rozróżniamy dwie liczby, pojedyńczą i mnogą. W liczbie pojedyńczej kładziemy czasownik, gdy podmiot jest użyty także w liczbie pojedyńczej, np. *koń biegnie, ptak lata.* Liczby mnogiej czasownika używamy wówczas, gdy w liczbie mnogiej jest położony podmiot, np. *konie biegną, ptaki latają.*

§ 36. Nie wszystkie postaci czasownika urabiają osoby. Czasowniki, które się odmieniają według osób, nazywają się słowami osobowemi albo poprostu słowami, np. *piszę; (słońce) zachodziło.*

Odmiana słów według osób nazywa się konjugacją w przeciwstawieniu do deklinacji rzeczowników i przymiotników, które się odmieniają według przypadków.

PRZYKŁAD KONJUGACJI.

Czas teraźniejszy.

L. poj. 1 os. piszę	L. m. 1 os. piszemy
2 os. piszesz	2 os. piszecie
3 os. pisze	3 os. piszą

Czas przeszły.

L. poj. 1 os. pisałem	L. m. 1 os. pisaliśmy
2 os. pisałeś	2 os. pisaliście
3 os. pisał	3 os. pisali

Czas przyszły.

L. poj. 1 os. będę pisał	L. m. 1 os. będziemy pisali
2 os. będziesz pisał	2 os. będziecie pisali
3 os. będzie pisał	3 os. będą pisali.

§ 37. Czasowniki, odmieniające się według przypadków, nazywają się imiesłowami przymiotnikowemi. Np.

	Liczba pojedyńcza.	Liczba mnoga.
M.	pracująca (kobieta)	pracujące (kobiety)
D.	pracującej (kobiety)	pracujących (kobiet)
C.	pracującej (kobiecie)	pracującym (kobietom)
B.	pracującą (kobietę)	pracujące (kobiety)
W.	pracująca (kobieto!)	pracujące (kobiety!)
N.	pracującą (kobietą)	pracującemi (kobietami)
Mc.	o pracującej (kobiecie)	o pracujących (kobietach).

	Liczba pojedyńcza.	Liczba mnoga.
M.	zaorane (pole)	zaorane (pola)
D.	zaoranego (pola)	zaoranych (pól)
C.	zaoranemu (polu)	zaoranym (polom)
B.	zaorane (pole)	zaorane (pola)
W.	zaorane (pole!)	zaorane (pola!)
N.	zaoranem (polem)	zaoranemi (polami)
Mc.	na zaoranem (polu)	na zaoranych (polach).

§ 38. Imiesłowy przymiotnikowe kończą się na *-ący*, *-ąca*, *-ące*; *-ny*, *-na* *-ne*; *-ty*, *-ta*, *-te*; np. *gasnące (światło)*, *zapadający (zmrok)*, *powstająca (mgła)*; *zbudowany (dom)*, *skończona (praca)*, *spełnione (pragnienie)*; *zepsuty (zegar)*, *rozpoczęta (praca)*, *ścięte (drzewo)*.

§ 39. Nieodmienna forma czasownika, mająca znaczenie przysłówka, nazywa się imiesłowem przysłówkowym, np. *(piszę) siedząc; czytając; zabrawszy; zamknąwszy; wybiegłszy; przyszedłszy.*

W języku polskim rozróżniamy dwa imiesłowy przysłówkowe, jeden kończy się na *-ąc*, drugi — na *-wszy* (po samogłoskach) lub *-łszy* (po spółgłoskach).

§ 40. Nieodmienna forma czasownika, która oznacza samą tylko czynność lub stan bez wskazania na osobę, która tę czynność wykonywa albo temu stanowi podlega, nazywa się bezokolicznikiem, np. *pracować, mówić, chodzić, spać, biec, strzec.* Bezokoliczniki kończą się na *-ć* lub *-c.*

§ 41. W konjugacji słowa oprócz osób i liczby rozróżniamy tryby i strony.

Zapomocą trybu wyrażamy, czy czynność, oznaczana przez czasownik, jest rzeczywista, czy też jest tylko przypuszczalna lub pożądana. Zależnie od tego odróżniamy trzy tryby. Tryb orzekający wyraża czynność rzeczywistą, np. *piszesz, czytasz, chodzisz, opowiadam, słucham.* Tryb, wyrażający czynność przypuszczalną lub nierzeczywistą, nazywa się trybem przypuszczającym, np. *siedziałbyś, słuchalibyście.* Tryb, oznaczający rozkaz, nazywa się rozkazującym, np. *chodź! siedź! uważajcie! ruszajmy!*

Strona wskazuje na związek podmiotu z czynnością lub stanem, wyrażonym w orzeczeniu: jeżeli podmiot sam wykonywa czynność lub sam ulega stanowi, wyrażonemu przez słowo, wtedy mamy stronę czynną, np. *matka czesze syna; matka kocha syna;* jeżeli podmiot doświadcza skutków czynności lub stanu, oznaczonego w słowie, wtedy mamy stronę bierną, np. *syn jest czesany przez matkę; syn jest kochany przez matkę;* jeżeli podmiot wykonywa czynność i jednocześnie doświadcza jej skutków, mamy stronę zwrotną, np. *chłopiec czesze się.*

IV. Przysłówek.

§ 42. Przysłówki są to wyrazy, oznaczające właściwości cech, np. *jasno (świeci), ładnie (pisze), bardzo (ładny), ciemno (zielony)*.

Przysłówki są częściami mowy nieodmiennemi, bo się nie odmieniają ani według przypadków, ani według osób i liczb.

Natomiast tak, jak przymiotniki, przysłówki ulegają stopniowaniu; rozróżniamy w nich tak samo, jak w przymiotnikach, stopień równy, np. *bardzo, czysto, ciemno, pięknie;* stopień wyższy, np. *bardziej, czyściej, ciemniej, piękniej*, i stopień najwyższy, np. *najbardziej, najczyściej, najciemniej, najpiękniej*.

V. Zaimek.

§ 43. Prócz rzeczowników, przymiotników, czasowników i przysłówków rozróżniać jeszcze należy zaimki i liczebniki.

Zaimki są to wyrazy, których używamy w zastępstwie rzeczowników, przymiotników lub przysłówków. Rozróżniamy więc: 1) zaimki rzeczowne, odpowiadające, jak i rzeczowniki, na pytania: *kto? co?* np. *on, tamten, ktoś;* 2) zaimki przymiotne, odpowiadające, jak i przymiotniki, na pytanie: *jaki?* np. *taki, jakiś* i 3) przysłówki zaimkowe, wskazujące, jak i przysłówki, na właściwości cech, np. *tak (dobry)*.

§ 44. Wśród zaimków rozróżniamy następujące:

1) Zaimki osobowe: *ja, ty, my, wy*. Zaimki te wskazują na osoby, biorące udział w rozmowie.

2) Zaimek zwrotny: *siebie, sobie, siebie, się, sobą, w sobie*. Zaimek ten oznacza przedmiot, na który się zwraca jego własna czynność, np. *chłopiec czesze się; on mówi o sobie*.

3) Zaimki wskazujące: *ten, ta, to; ów, owa, owo; tamten, tamta, tamto; ten sąm, ta sama, to samo; on, ona, ono; on sam, ona sama, ono samo; sam, sama, samo; taki, taka takie*. Zapomocą tych zaimków oznaczamy: a) przedmioty lub właściwości, na które wskazujemy odpowiedniemi gestami; b) przedmioty lub właściwości, o których już mówiliśmy lub zamierzamy mówić, np. *Czy widzisz* to? (przyczem mówiący wskazuje ręką na przedmiot, o który mu chodzi). — *Skwarzyła słońca letniego pożoga;* od niej *ptaki w zbożowym ukryły się lasku.*

4) Zaimki względne: *kto, co; który, która, które; jaki, jaka, jakie; ktokolwiek, cokolwiek; kto bądź, co bądź; kto tylko, co tylko; którykolwiek, jakikolwiek; który bądź; jaki bądź*. Zaimki te oznaczają przedmioty lub właściwości, o których była lub będzie mowa, np. *Nadszedł wreszcie dzień*, którego *wyczekiwałem.*

5) Zaimki pytające: *kto? co? który? która? które? jaki? jaka? jakie?* Zapomocą tych zaimków pytamy o przedmioty lub właściwości, które są nam nieznane, np. Kto *stuka?*—Co *to będzie?* Jaka *pogoda?*

6) Zaimki nieokreślone: *ktoś, coś; kto bądź, co bądź, ktokolwiek, cokolwiek, któryś; który bądź; którykolwiek; niektóry; ladaktóry; jakiś, jaki bądź, jakikolwiek, ladajaki; ladakto; ladaco; niejeden; nikt, nic; każdy; wszystek*, np. *Bliżej* coś *się ruszyło.*

7) Zaimki dzierżawcze: *mój, twój, nasz, wasz, swój*. Wskazują one, do jakiej osoby przedmiot należy, np. *Mam* twoją *książkę.*

8) Zaimek dzierżawczo-pytający: *czyj?* np. Czyja *to książka?*

§ 45. Wśród przysłówków zaimkowych rozróżniamy:

1) Wskazujące: *tutaj, tam, stąd, odtąd, dotąd, teraz, wtedy, dopóty, póty, tak, owak*... np. *Byłem* **tutaj** *nieraz*.

2) Względne: *gdzie, skąd, odkąd, dokąd, kiedy, dopóki, póki, jak*... np. **Skąd** *przyszedłeś, tam wracaj*.

3) Pytające: te same, co względne, ale używane w pytaniach, np. **Skąd** *przyszedłeś?*

4) Nieokreślone: *gdzieś, gdzie bądź, gdziekolwiek, skądś, skąd bądź, skądkolwiek, jakoś, jak bądź, jakkolwiek, nigdzie, nigdy, nijak*... np. **Nigdy** *ci tego nie zapomnę*.

§ 46. Zaimki rzeczowne i przymiotne tak, jak rzeczowniki i przymiotniki właściwe, odmieniają się według liczb i przypadków; przysłówki zaimkowe, jak przysłówki właściwe, są częściami mowy nieodmiennemi.

PRZYKŁADY.

	Liczba pojedyńcza.	Liczba mnoga.
M.	ja	my
D.	mnie	nas
C.	mnie, mi	nam
B.	mnie, mię	nas
N.	mną	nami
Mc.	o mnie	o nas.

	Liczba pojedyńcza.	Liczba mnoga.
M.	kto, co	nikt, nic
D.	kogo, czego	nikogo, niczego
C.	komu, czemu	nikomu, niczemu
B.	kogo, co	nikogo, nic
N.	kim, czem	nikim, niczem
Mc.	o kim, o czem	o nikim o niczem.

	Liczba pojedyńcza.	Liczba mnoga.
M.	sam, sama, samo	sami — same
D.	samego, samej, samego	samych
C.	samemu, samej, samemu	samym
B.	samego, samą, samo	samych, same
N.	samym, samą, samem	samymi—samemi
Mc.	o samym, samej, samem	o samych.

§ 47. Zaimki: *on*, *ten*,. *sam*, *wszystek*, *jaki*, *który*... mają w mianowniku liczby mnogiej dwie postaci: *oni*, *ci*, *sami*, *wszyscy*, *jacy*, *którzy*... i *one*, *te*, *same*, *wszystkie*, *jakie*, *które*. Pierwsza postać używa się na oznaczenie osób płci męskiej, jest to więc forma osobowo-męska; we wszystkich innych wypadkach używamy postaci drugiej, która się nazywa nie-osobowo-męską.

§ 48. W bierniku liczby pojedyńczej zaimek *on* ma w rodzaju męskim — postać *go*, w rodzaju nijakim—formę *je*: zaimka *go* używamy zamiast rzeczowników męskich, zaimka *je*—zamiast rzeczowników nijakich, np. *widziałem* go (= *pana*, *konia*, *dąb*, *dom*...); *widziałem* je (= *dziecko*, *jagnię*, *pole*).

§ 49. W bierniku liczby mnogiej zaimek *on* ma dwie postaci: *ich*, *je*. Postać *ich* używa się zamiast rzeczowników osobowych męskich, jest więc formą osobowo-męską, np. *widziałem* ich (= *panów*, *żołnierzy*); postać *je* używa się we wszystkich innych wypadkach, jest więc formą nie-osobowomęską, np. *widziałem* je (= *konie*, *domy*, *panie*, *dzieci*, *krzesła*...).

VI. Liczebnik.

§ 50. Wyrazy, oznaczające liczbę, nazywają się liczebnikami, np.: *pięć, dwudziesty.*

Liczebniki oznaczają liczbę lub następstwo liczbowe przedmiotów, np.: *dwa palce, pięć tygodni; piąty rok, czwarty palec.*

§ 51. Liczebniki dzielą się na ilościowe i porządkowe: ilościowe oznaczają liczbę przedmiotów, porządkowe ich porządek, czyli następstwo.

Wśród liczebników ilościowych rozróżniamy:

1) Główne, które oznaczają liczby całkowite przedmiotów, np.: *pięć książek, dwa tygodnie.*

2) Ułamkowe, które oznaczają liczby ułamkowe przedmiotów, np.: *półtora korca, półtrzeci godziny.*

3) Mnożne, oznaczające liczbę części, z których się składają przedmioty, np.: *pojedyńczy poczwórny.*

4) Wielorakie, oznaczające liczbę odmian, gatunków, w jakich się ukazują przedmioty, np.: *dwojaka odpowiedź, czworaki sposób.*

Pewną odmianą liczebników głównych są liczebniki zbiorowe, których używamy: 1) na oznaczenie liczby osób bez względu na ich płeć, np.: *czworo dzieci*, ale *czterech chłopców, cztery dziewczynki;* 2) przy rzeczownikach, które mają tylko liczbę mnogą, np. *troje drzwi, dwoje wideł.*

§ 52. Liczebniki odmieniają się według przypadków.

PRZYKŁADY.

M. dwa, dwie, dwa	piąty, piąta, piąte
D. dwu (dwóch)	piątego, piątej, piątego
C. dwom	piątemu, piątej, piątemu

B. dwu (dwóch), dwie, dwa piątego, piątą, piąte
N. dwoma, dwiema, dwoma piątym, piątą, piątem
Mc. dwu (dwóch) o piątym, piątej, piątem.

VII. Podział znaczeniowy wyrazów samodzielnych.

§ 53. Wyrazy, ze względu na ich znaczenie, można podzielić na następujące klasy:

Wyrazy, oznaczające przedmioty	Wyrazy, oznaczające właściwości przedmiotów	Wyrazy, oznaczające czynności i stany przedmiotów	Wyrazy, oznaczające właściwości cech
1. Rzeczowniki. 2. Zaimki rzeczowne.	3. Przymiotniki. 4. Zaimki przymiotne. 5. Liczebniki.	6. Czasowniki.	7. Przysłówki.

Wszystkie te wyrazy noszą ogólną nazwę wyrazów samodzielnych, bo mają samoistne znaczenie poza zdaniem. W przeciwstawieniu do nich wyrazy, które poza zdaniem nie mają samoistnego znaczenia, nazywają się niesamodzielnemi, np. *i*, *na*, *w*.

VIII. Wyrazy niesamodzielne.

§ 54. Wśród wyrazów niesamodzielnych rozróżniamy spójniki, przyimki, partykuły (wyrazki) i słowa posiłkowe.

Spójniki i przyimki łączą wyrazy samodzielne w zdaniu, wyrazki i słowa posiłkowe nada-

ją wyrazom samodzielnym szczególniejszego zabarwienia znaczeniowego.

§ 55. Różnica między spójnikiem a przyimkiem polega na tem, że spójnik może łączyć wszystkie rodzaje wyrazów samodzielnych, a przyimek łączy zawsze tylko rzeczownik lub zaimek rzeczowny z jakimś innym wyrazem samodzielnym, np. *Ojciec* **i** *syn* | *poszli* **na** *spacer.* — **Od** *wczesnego ranka padał* | *chłodny* **i** *rzęsisty deszcz.* — *Opowiedz mi wszystko krótko,* **lecz** *dokładnie.* — *On* | *opowiadał mi* **o** *tobie.* Wyrazy *i, lecz* są spójnikami, bo, jak widać z przytoczonych przykładów, mogą łączyć najrozmaitsze wyrazy samodzielne, naprzykład rzeczownik z rzeczownikiem *(ojciec i syn)*, przymiotnik z przymiotnikiem *(chłodny i rzęsisty)*, przysłówek z przysłówkiem *(krótko lecz dokładnie)*. Natomiast wyrazy *na, od, o* łączą zawsze rzeczownik lub zaimek rzeczowny z jakimś innym wyrazem samodzielnym, są więc przyimkami, np. *poszli na spacer, od ranka padał, opowiadał o tobie.*

Uwaga. Przy odróżnianiu spójników i przyimków pamiętać trzeba, że wyrazy łączą się z sobą nie według swej kolejności w zdaniu, lecz według znaczenia (patrz § 5). Tak naprzykład w zdaniu *od wczesnego ranka padał* | *deszcz* wyraz *od* stoi bezpośrednio przed przymiotnikiem *wczesnego*, ale znaczeniowo łączy rzeczownik *ranka* z czasownikiem *padał.*

§ 56. Słowami posiłkowemi nazywamy takie wyrazy niesamodzielne, przy pomocy których wyrażamy orzeczenie, oznaczone przez rzeczownik, przymiotnik lub przysłówek, np. *Dzień* | **był** *pogodny.* — *Wieczór* | **jest** *ciepły.* — *Brat* | **został** *nauczycielem.* — *Pomagać bliźnim* | **jest** *szlachetnie.* Do słów posiłkowych na-

leżą takie czasowniki, jak *jest, był, będzie, staje się, stał się, st(nie się, został, zostanie* i t. p.

§ 57. Wyrazy takie, jak *czy, li, niech, no, że* nazywają się **wyrazkami** (partykułami). Nadają one wyrazom samodzielnym znaczenie pytania lub rozkazu albo wzmacniają lub łagodzą rozkaz, np. Czy byłeś *w Krakowie?*—*Dajże mi pokój!*—*Chodźno tutaj!*

NAUKA O GŁOSKACH.

I. Sposób powstawania głosów.

§ 58. Wszystko, co rozpoznajemy słuchem, nazywamy **głosem**, np. *szum* wiatru, *plusk* wody, *szelest* liści, *trzask* iskier, *huk* grzmotu, *szczęk* żelaza, *świergot* wróbli, *rżenie* konia i t. p.

Żeby rozpoznawać głosy, trzeba mieć zdrowy słuch. Ludzie, upośledzeni przez naturę, głosów nie słyszą. Pierwszym więc warunkiem powstawania głosów jest obecność normalnego **ucha**.

Drugim warunkiem powstawania głosów jest **falowanie powietrza**. Tam, gdzie powietrze nie zostanie wprawione w ruch falisty, nawet zdrowe ucho otoczone jest ciszą.

Falowanie powietrza może być dwojakie: **prawidłowe**, kiedy fale są jednakowej wielkości, i **nieprawidłowe**, gdy wielkość fal się zmienia.

Głosy, powstające wskutek falowania prawidłowego, nazywają się **dźwiękami**; głosy, wywoływane falowaniem nieprawidłowem, nazywamy **szmerami**. Bezładny hałas i huk, turkot wozu, jadącego po nierównym bruku, są **szmerami**; głosy, wydawane przez instrumenty muzyczne, są **dźwiękami**.

§ 59. Głosy, z których składa się mowa ludzka, nazywają się głoskami. Wśród głosek rozróżniamy także dźwięki i szmery. Samogłoski (*a, e, i, y, o, u, ę, ą*) są dźwiękami, spółgłoski bezdźwięczne, jak np. *s, sz, t, p*...., są szmerami, a spółgłoski dźwięczne, jak np.: *z, ż, d, b*...., tworzą połączenia szmerów z dźwiękami.

II. Narządy mowy i ich czynności.

§ 60. Głoski językowe wytwarzamy, poruszając w odpowiedni sposób szczękami, wargami, zębami, językiem.... Zapomocą tych narządów mówimy i dlatego nazywają się one narządami mowy.

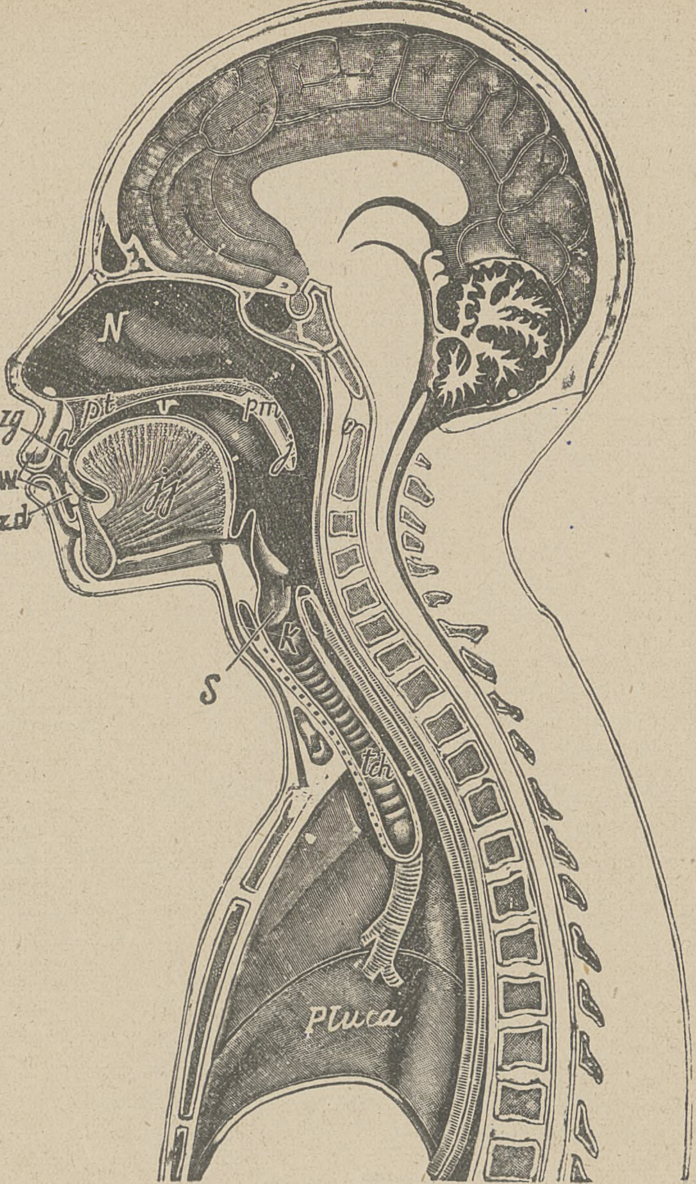
Narządy mowy składają się z trzech części: 1) narządu oddechowego, 2) krtani i 3) nasady.

Narząd oddechowy składa się z płuc (Pł.) i tchawicy (tch.), czyli kanału oddechowego, łączącego płuca z krtanią (K.) i dalej z jamą gardłową.

Górna część tchawicy, złożona z całego szeregu chrząstek, nazywa się krtanią (K.). Wpoprzek krtani w kierunku od przodu ku tyłowi leżą dwa sprężyste mięśnie, zwane wiązadłami głosowemi *(S.)*.

Trzecia część narządów mowy nazywa się nasadą. Mianem tem oznaczamy wszystkie narządy mowy, znajdujące się powyżej krtani. Nasada składa się: 1) z jamy gardłowej, 2) z jamy ustnej i 3) z jamy nosowej.

Jama gardłowa i nosowa są nieruchome, jama natomiast ustna jest ruchoma i składa się z następujących części: 1) warg (w.), 2) szczęki górnej, nieruchomej, i szczęki dolnej, ruchomej, 3) dziąseł, 4) zębów, 5) podniebienia twardego (pt.), przedniego i nie-

Rys. 1 Narządy mowy.

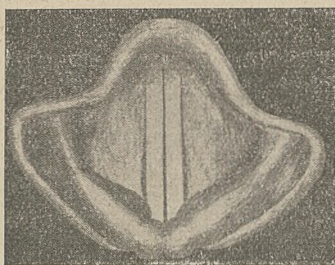
ruchomego, 6) podniebienia miękkiego (pm.), tylnego i ruchomego, 7) języczka (j.), t. j. mięśnia, którym się kończy podniebienie miękkie, i 8) języka (Jj.).

§ 61. Czynność narządu oddechowego polega na wdychaniu i wydychaniu powietrza. Powietrze, wciągane do płuc, tworzy wdech, a to, które z płuc wypychamy, jest wydechem. Gdy milczymy, wydech spokojnie przepływa przez krtań i nasadę. Gdy mówimy, poruszamy wiązadłami głosowemi i nasadą; ruchy te wywołują falowanie powietrza, wypychanego z płuc, i w ten sposób powstają głoski. Jak widzimy płuca same przez się nie wytwarzają głosek, dostarczają tylko materjału, z którego na skutek odpowiednich ruchów powstają głoski w krtani i w nasadzie.

§ 62. Położenie wiązadeł głosowych może być dwojakie: 1) albo są one szeroko otwarte, jak

Rys. 2. Otwór krtani podczas wymawiania głosek bezdźwięcznych.

Rys. 3. Otwór krtani podczas wymawiania głosek dźwięcznych.

przy swobodnem oddychaniu (rys. 2), 2) albo zbliżają się ku sobie w ten sposób, że powstaje w krtani wąska szczelina (rysunek 3). Gdy wiązadła głosowe

są rozwarte, a krtań wskutek tego jest szeroko otwarta, wydech, wypychany z płuc, przepływa przez krtań swobodnie; gdy natomiast wskutek zbliżenia się wiązadeł głosowych otwór krtani jest znacznie zwężony, wówczas wydech, wypychany z płuc, z trudem przedostaje się przez krtań, naciska na wiązadła głosowe i wywołuje ich drgania.

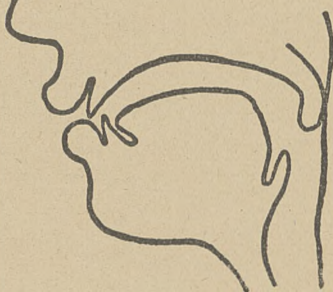

Rys. 4. Położenie ust przy *a*.

Zależnie od dwojakiego położenia wiązadeł głosowych powstają głoski bezdźwięczne i dźwięczne: *s*, *sz*, *c*, *cz* należą do głosek bezdźwięcznych, a *z*, *ż*, *dz*, *dż* są głoskami dźwięcznemi.

§ 63. Jama ustna podczas wymawiania może przybierać trojakie położenie: otwarte, szczelinowe lub zwarte (patrz rys. 4, 5 i 6).

Głoski, powstające przy otwartem położeniu jamy ustnej, nazywają się otwartemi, jak

Rys. 5. Położenie ust przy *f*, *w*.

Rys. 6. Poożenie ust przy *p*, *b*.

np. samogłoska *a*. Głoski, wytwarzane przy szczelinowem położeniu jamy ustnej, nazywamy szczelinowemi, jak np. spółgłoski *f* lub *w*. Głoski, powstające wskutek zwarcia jamy ustnej, nazywają się zwartemi, jak np. spółgłoski *p* lub *b*.

Do głosek otwartych należą samogłoski, głoskami zwartemi i szczelinowemi są spółgłoski.

§ 64. Przy wymawianiu spółgłosek zwartych możemy dowolnie przedłużać zwarcie, ale wtedy nie słyszymy jeszcze żadnego głosu, gdyż ten powstaje dopiero po usunięciu zwarcia; to usunięcie zwarcia następuje nagle, głos jakgdyby gwałtownie wybucha i dlatego jest krótkotrwały, chwilowy. Inaczej przy spółgłoskach szczelinowych: tutaj możemy, według swej woli, nietylko dłużej zachowywać szczelinę, lecz także przedłużać brzmienie samej spółgłoski. Spółgłoski szczelinowe są wskutek tego w przeciwieństwie do chwilowych spółgłosek zwartych — spółgłoskami trwałemi.

§ 65. Wydech, wypychany z płuc, może przepływać nietylko przez jamę ustną, lecz częściowo przechodzi także przez jamę nosową. Tak naprzykład spółgłoskę *m* wymawiamy nietylko ustami, lecz także

nosem, przepuszczając wydech jednocześnie przez jamę ustną i nosową (patrz rys. 7 i 8).

Rys. 7. Położenie jamy ustnej przy wymawianiu *b*.

Jak widać z załączonych rysunków, przepuszczanie lub nieprzepuszczanie wydechu przez jamę nosową zależy od ruchów miękkiego podniebienia. Kiedy miękkie podniebienie swobodnie zawiśnie w jamie ustnej, wówczas przejście, łączące jamę nosową z jamą ustną, jest otwarte, a w t e d y wydech, wypychany z płuc, przepływa nietylko przez jamę ustną, lecz i nosową. Głoski, które powstają przy takiem położeniu miękkiego podniebienia, nazywają się głoskami u s t n o - n o s o w e m i albo poprostu n o s o w e m i, jak np. spółgłoska *m*. Kiedy zaś podniebienie miękkie cofamy ku tyłowi w ten sposób, że się opiera o ścianę jamy gardłowej, jama nosowa zostaje dla wydechu zamknięta, i powietrze, wypychane

Rys. 8. Położenie jamy ustnej przy wymawianiu *m*

z płuc, przepływa wtedy tylko przez jamę ustną i wytwarza głoski ustne, jak np. spółgłoska *b*.

III. Podział samogłosek.

§ 66. Różnice, zachodzące w brzmieniu poszczególnych samogłosek, powstają wskutek tego, że przy wytwarzaniu każdej z nich jama ustna przybiera inne kształty, zależnie od położenia języka i warg.

Rys. 9. Położenie języka przy *a*.

Język może być położony niżej lub wyżej w jamie ustnej, a zależnie od tego kanał ustny przybiera kształt szerszy lub węższy. Najbardziej rozwartą jest jama ustna przy samogłosce a; gdy, przechodząc od *a*, wymawiamy *e*, język podnosi się ku górze w kierunku podniebienia, a jama ustna ulega wskutek tego zwężeniu; zwężenie to jeszcze bardziej się ścieśnia, gdy wymawiamy samogłoskę *i*. Zależnie od tych różnic samogłoskę *a*

Rys. 10. Położenie języka przy *e*

Rys. 11. Położenie języka przy *i*.

nazywamy n i s k ą, *e* — ś r e d n i ą, a *i* — w y s o k ą. Różnice te unaoczniają podane rysunki (9, 10 i 11).

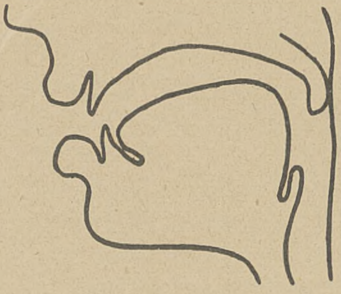
Gdy znowu biorąc za punkt wyjścia samogłoskę *a*, będziemy wymawiali kolejno *a*—*o*—*u*, łatwo zauważymy, że jama ustna jest najszerzej r o z w a r t a przy *a*, przy samogłosce *o* wskutek wzniesienia języka nieco się zwęża, a najwęższy kształt przybiera przy samogłosce *u*. To też samogłoskę *a* nazywamy n i s k ą, *o* — ś r e d n i ą, a *u* — w y s o k ą. Wszystkie te różnice w położeniu języka unaoczniają podane rysunki (12, 13, 14).

§ 67. Przy wymawianiu samogłosek *e*, *i*, jak to widać z podanych rysunków, podnosi się ku górze p r z ó d języka, a przy wymawianiu samogłosek

Rys. 12. Położenie języka przy *a*.

o, *u*—tył języka. Dlatego też samogłoski *e*, *i* nazywają się przedniemi, a samogłoski *o*, *u*—tylnemi. Do tylnych należy także samogłoska *a*. Samogłoska *y* tak samo, jak *i*, jest przednia, ale język przy jej wymawianiu jest nieco więcej cofnięty ku tyłowi, niż przy samogłosce *i*, z tego powodu można ją uważać za samogłoskę środkową. Z pośród samogłosek nosowych *ę* jest przednie, a *ą*—tylne.

Rys. 13. Położenie języka przy *o*.

§ 68. Kształt jamy ustnej, wpływający na brzmienie samogłosek, zależy od położenia nietylko języka, lecz także warg. Przy wymawianiu samogłosek *e*, *i* kąty warg się rozchodzą, a otwór warg spłaszcza; przy wymawianiu samogłosek *o*, *u* wargi się zaokrąglają i wysuwają ku przodowi, kąty ich się zsuwają, a otwór wargowy rozszerza.

Rys. 14. Położenie języka przy *u*.

Te ruchy warg, jak i opisane wyżej ruchy języka, zmieniają kształt jamy ustnej, a ta rozmaitość kształtów jamy ustnej wpływa na jakość brzmienia samogłosek.

§ 69. Opisane wyżej sposoby wytwarzania samogłosek pozwalają bliżej je określić. Samogłoski są głoskami otwartemi. Samogłoski ustne (czyste) są to głoski, które powstają wskutek przejścia dźwięcznego wydechu przez mniej lub więcej otwartą jamę ustną. Samogłoski nosowe są to głoski, które powstają wskutek przejścia dźwięcznego wydechu przez mniej lub więcej otwartą jamę ustną i jamę nosową. Język polski ma osiem samogłosek:

a, e, i, y, o, u, ę, ą.

Wedle sposobu wytwarzania samogłoski te dzielimy na:

1) Zależnie od położenia podniebienia miękkiego
   Czyste (ustne): *a, e, i, y, o, u.*
   Nosowe (ustno-nosowe): *ę, ą.*

2) Zależnie od położenia języka
   Przednie: *e, ę, i.*
   Środkowe: *y.*
   Tylne: *a, o, ą, u.*

3) Zależnie od stopnia otwarcia
   Wysokie: *i, y, u.*
   Średnie: *ę, e, ą, o.*
   Niskie: *a.*

IV. Podział spółgłosek.

§ 70. W zwykłej mowie, gdy nie mówimy szeptem, wytwarzamy samogłoski przez wydech dźwięczny, samogłoski są więc zwykle głoskami dźwięcznemi.

Spółgłoski natomiast mogą być dźwięczne lub bezdźwięczne (p. § 62). To jest pierwsza różnica, zachodząca w brzmieniu spółgłosek, zależna, jak wiadomo, od położenia wiązadeł głosowych. Np. spółgłoski: *p*, *t*, *s*, *sz* są bezdźwięczne, a spółgłoski: *b*, *d*, *z*, *ż* są dźwięczne.

Inne różnice, zachodzące między spółgłoskami, pochodzą od różnicy kształtów, jakie podczas ich wymawiania przybiera jama ustna.

Przy wymawianiu spółgłosek jama ustna albo jest zwarta, albo się w niej wytwarza szczelina; zależnie od tego rozróżniamy spółgłoski zwarte, np. *p*, *b*, *t*, *d*..., i szczelinowe, np. *f*, *w*, *s*, *z*... (p. § 63). Tak więc kształt jamy ustnej, wpływający na brzmienie spółgłosek, zależy przedewszystkiem od stopnia zwarcia, od tego, czy zwarcie jest zupełne, czy też wytwarza się tylko szczelina.

§ 71. Kształt jamy ustnej przy wymawianiu spółgłosek zależy jednak nietylko od stopnia jej zwarcia, lecz także od miejsca, w którem to zwarcie lub szczelina powstaje. Tak naprzykład przy spółgłosce *t* zwarcie następuje w przedniej części jamy ustnej wskutek zetknięcia się przodu języka z górnemi zębami (p. rys. 15); przy spółgłosce natomiast *k* zwarcie następuje w tylnej części jamy ustnej wskutek zetknięcia się tylnej części grzbietu języka z tylnem podniebieniem (p. rys. 16).

Podobna różnica zachodzi między spółgłoskami *s* a *ch*: przy *s* szczelina powstaje między przednią częścią języka a górnemi zębami, przy *ch* szczelina się wytwarza między tylną częścią języka a tylnem podniebieniem.

Tak więc na kształt, jaki przybiera jama ustna przy wymawianiu spółgłosek, wpływa nietylko stopień jej zwarcia, lecz także miejsce, w którem to zwarcie lub szczelinę wytwarzamy.

Rys. 15. Położenie jamy ustnej przy *t*.

Rozróżniamy sześć miejsc, w których przy wymawianiu spółgłosek polskich powstaje w jamie ustnej zwarcie lub szczelina: 1) dwuwargowe, 2) wargowo-zębowe, 3) przedniojęzykowo-zębowe, 4) przedniojęzykowo-dziąsłowe, 5) średniojęzykowo-podniebienne i 6) tylnojęzykowo-podniebienne.

Zależnie od tego dzielimy spółgłoski polskie na sześć klas:

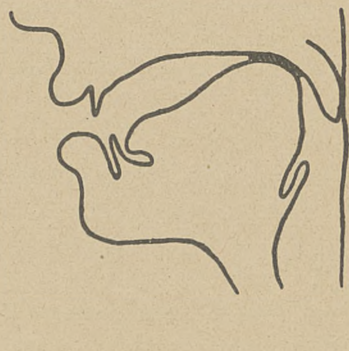
1) dwuwargowe: *p*, *p'*, *b*, *b'*, *m*, *m'*.

2) warg.-zębowe: *f*, *f'*, *w*, *w'*.

3) przedniojęzyk.:

a) zębowe: *t*, *d*, *s*, *z*, *c*, *dz*, *n*, *ł*;

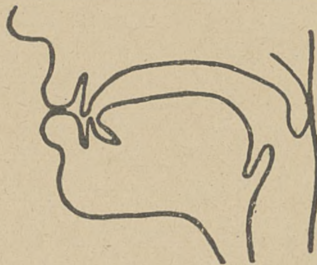
b) dziąsłowe: *sz*, *ż*, *cz*, *dż*, *r*, *l*.

Rys. 16. Położenie jamy ustnej przy *k*.

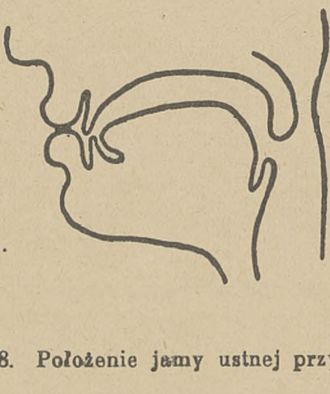
4) średniojęzykowe: *ś, ź, j, ć, dź, ń.*
5) tylnojęzykowe: *k, k', g, g', ch, ch'.*

Uwaga. Spółgłoska *ł* często zbliża się w wymowie do samogłoski *u;* wskutek tego między *miał* a *miau-miau* prawie niema w wymowie różnicy.

Rys. 17. Położenie jamy ustnej przy *b.*

§ 72. Ze względu na stopień zwarcia jamy ustnej rozróżniamy spółgłoski zwarte i szczelinowe. Oprócz tych dwóch jest jednak jeszcze trzeci gatunek spółgłosek, które w jednem brzmieniu łączą głoskę zwartą i szczelinową. Spółgłoski takie, jak np. *c, cz,* powstają wskutek zwarcia, po którem natychmiast w tem samem miejscu jamy ustnej wytwarza się szczelina. Spółgłoski takie nazywają się zwarto-szczelinowemi. Spółgłoska *c* jest zwarto - szczelinowa zębowa, a spółgł. *cz*— zwarto - szczelinowa dziąsłowa. Przy *c* zwarcie i szczelina powstaje między przodem języka a zę-

Rys. 18. Położenie jamy ustnej przy *m.*

bami, a przy *cz* — między przodem języka a dziąsłami.

§ 73. Załączone rysunki (rysunki 17 i 18) wskazują, że spółgłoska *m* wprawdzie ma zwarcie dwuwargowe (jak *b* i *p*), czyli jest zwarta w jamie ustnej, ale jest otwarta w jamie nosowej. Spółgłoski, przy których wymawianiu w jednem miejscu powstaje zwarcie, a w drugiem otwarcie, nazywają się spółgłoskami półotwartemi.

Do półotwartych należą spółgłoski: *m*, *m'*, *n*, *ń*, *ł*, *l* i *r*; *m*, *m'*, *n*, *ń* mają otwarcie nosowe, *ł* i *l* — otwarcie boczne w jamie ustnej wskutek opuszczenia bocznych brzegów języka, a przy spółgłosce *r* wskutek drgań końca języka między tym końcem a dziąsłami następują szybko po sobie kilkakrotne zwarcia i otwarcia, spółgłoska *r* jest więc spółgłoską półotwartą z przerywanem otwarciem w przedniej części jamy ustnej.

Tak więc, ze względu na stopień zwarcia narządów mowy rozróżniamy 4 szeregi spółgłosek:

1) Zwarte: *p*, *p'*, *b*, *b'*, *t*, *d*, *k*, *k'*, *g*, *g'*.
2) Szczelinowe: *f*, *f'*, *w*, *w'*, *s*, *z*, *sz*, *ż*, *ś*, *ź*, *j*, *ch*, *ch'*.
3) Zwarto-szczelinowe: *c*, *dz*, *cz*, *dż*, *ć*, *dź*.
4) Półotwarte: *m*, *m'*, *n*, *ń*, *ł*, *l*, *r*.

§ 74. Jeżeli, położywszy palce na język, będziemy wymawiali kolejno: *ky—ki*, *gy—gi*..., to łatwo spostrzeżemy, że podczas wymawiania spółgłosek: *k*, *g*, w przeciwieństwie do *k'*, *g'*, środek języka podnosi się ku górze. Przy spółgłoskach: *k'*, *g'* narządy mowy wykonywają te same ruchy, co przy spółgłoskach: *k*, *g*, a prócz tego podnosi się ku podniebieniu środek języka. Tego rodzaju spółgłoski nazywamy miękkiemi.

Do spółgłosek miękkich należą: *p'*, *b'*, *m'*, *f'*, *w'*, *ń*, *l'*, *ś*, *ź*, *j*, *ć*, *dź*, *k'*, *g'*, *ch'*. W przeciwieństwie do nich wszystkie inne nazywają się spółgłoskami twardemi.

§ 75. Z opisanego wyżej sposobu wymawiania wynika, że spółgłoski są to głoski, które powstają wskutek przejścia dźwięcznego lub bezdźwięcznego wydechu przez mniej lub więcej zamkniętą jamę ustną, niekiedy także przez jamę nosową.

Przy dzieleniu spółgłosek na klasy należy brać pod uwagę: 1) położenie wiązadeł głosowych, 2) stopień zamknięcia narządów mowy, 3) miejsce wytwarzania w jamie ustnej, 4) ruch środka języka ku podniebieniu.

Zależnie od położenia wiązadeł głosowych dzielimy spółgłoski na dźwięczne, np. *b*, *m*, *w*, *d*, *z*... i bezdźwięczne, np. *p*, *f*, *t*, *s*... Dźwięczne wytwarzają się przez wydech dźwięczny, bezdźwięczne — przez wydech bezdźwięczny.

Zależnie od stopnia zamknięcia narządów mowy rozróżniamy spółgłoski: 1) zwarte, np. *p*, *b*, *p'*, *b'*, *t*, *d*... 2) szczelinowe, np. *f*, *w*, *f'*, *w'*, *s*, *z*... 3) zwartoszczelinowe, np. *c*, *dz*, *ć*, *dź*... i 4) półotwarte, np. *m*, *m'*, *r*, *l*.

Biorąc pod uwagę miejsce wytwarzania, dzielimy spółgłoski na sześć klas: 1) dwuwargowe, np. *p*, *b*, *m*... 2) wargowo-zębowe, np. *f*, *w*... 3) (przedniojęzykowo) zębowe, np. *t*, *d*, *s*, *z*, *n*... 4) (przedniojęzykowo) dziąsłowe, np. *sz*, *ż*, *cz*, *dż*, *r*... 5) średniojęzykowe, np. *ś*, *ź*... i 6) tylnojęzykowe, np. *k*, *g*, *ch*...

Uwaga. Spółgłoski *ź* i *j* tworzą się mniej więcej w jednem i tem samem miejscu jamy ustnej, ale *ź* jest bardziej wysunięte ku przodowi i jest bardziej wąskie, niż *j*.

Ze względu na obecność lub nieobecność ruchu środka języka ku podniebieniu rozróżniamy spółgłoski **miękkie**, np. *p', b', f', w', ś, ź...* i **twarde**, np. *p, b, f, w, sz, ż...*

Wszystkie wymienione klasy spółgłosek dadzą się unaocznić w tablicy (p. str. 49).

V. Zgłoski i ich skład głoskowy.

§ 76. **Materjałem**, z którego tworzymy głoski, jest, jak wiadomo, wydech; podczas wdechu, wciągając powietrze do płuc, przestajemy mówić, ale wydech przepływa przez narządy mowy tak długo, że wystarcza na wytworzenie nie jednej głoski, lecz wyrazów, a nawet niekiedy zdań całych. To przepływanie wydechu przez narządy mowy nie odbywa się jednak jednym ciągiem, lecz ulega chwilowym przerwom.

Przerwy te rozkładają mowę na cząstki. Cząstki te nazywamy **zgłoskami**. Tak naprzykład zdanie: *w tej części sadu rosły tu i owdzie wiśnie* rozkładamy w następujący sposób na zgłoski: *w-tej-czę-ści-sa-du-ro-sły-tu-i-o-wdzie-wi-śnie*. **Zgłoski** są to więc cząstki wymawianiowe, które powstają wskutek przerw w wydechu.

Jak widać z przytoczonego przykładu, zgłoski mogą się składać z jednej głoski lub połączenia dwóch lub więcej głosek.

VI. Przycisk.

§ 77. **Wypowiadając** wyrazy dwu- lub wielozgłoskowe, nie wszystkie zgłoski wymawiamy z jednakową siłą wydechu. Wyróżnienie jednej zgłoski z pomiędzy

			Dwuwargowe		Warg.-zębowe		Przedniojęzyk. Zębowe		Przedniojęzyk. Dziąsł.		Średniojęzyk.	Tylnojęzyk.		
			twarde	miękkie	twarde	miękkie	twarde	miękkie	twarde	miękkie	miękkie	twarde	miękkie	
Zwarte		dźwięczne	*b*	*b'*			*d*					*g*	*g'*	10
		bezdźw.	*p*	*p'*			*t*					*k*	*k'*	
Szczelinowe		dźwięczne			*w*	*w'*	*z*		*ż* (*rz*)		*ź j*			13
		bezdźw.			*f*	*f'*	*s*		*sz*		*ś*	*ch* (*h*)	*ch'* (*h'*)	
Zwarto-szczelinowe		dźwięczne					*dz*		*dż*		*dź*			6
		bezdźw.					*c*		*cz*		*ć*			
Półotwarte	Z otwarciem nosowem	dźwięczne	*m*	*m'*			*n*				*ń*			4
	Z otwarciem ustnem	dźwięczne					*ł*		*l* *r*					3

innych zgłosek w wyrazie przez wzmocnienie siły wydechu nazywa się **przyciskiem** albo **akcentem**.

W języku polskim kładziemy przycisk przeważnie na przedostatniej zgłosce wyrazu, np. *ogród*, *ogródek*, *ogrodzenie*.

W niektórych wyrazach obcych akcentujemy niekiedy trzecią zgłoskę od końca, np. *matematyka*, *gramatyka*.

§ 78. Niektóre wyrazy, jak np. *ci*, *na*, nie mają samodzielnego przycisku, lecz mają wspólny przycisk albo z wyrazem poprzedzającym, albo z wyrazem następującym, np. *ufam ci; na świecie*.

Do częściej używanych wyrazów nieakcentowanych należą: 1) jednozgłoskowe zaimki, np. *mi*, *ci*, *mu*, *go*... 2) ruchome końcówki czasowników: *-śmy*, *-ście; -bym*, *-byś*, *-by*, *-byśmy*, *-byście*, np. *widzieliśmy*, *widzieliście*, *widziałbym*... 3) partykuły: *-no*, *-że*, *-li*, np. *opowiedzno*, 4) przyimki, np. pod *lipą*, *we dworze*.

ĆWICZENIA.

ZDANIE I JEGO CZĘŚCI.

I. Podmiot i orzeczenie.

1. W podanym niżej urywku wskaż zdania oznajmujące, wykrzyknikowe i pytające:

Minęło miłe lato, rozpoczął się nowy rok szkolny. Jak spędziliście wakacje? Pewnie bawiliście się wesoło. Czy nie brała was chęć do nauki? Czy nie tęskniliście za szkołą i kolegami? Słuchajcie! Cały rok mamy spędzić razem. Starajmy się go spędzić w pracy! Uczcie się i bądźcie dobrzy! Wy jesteście moją troską i pociechą. Pragnę waszego dobra. Chciejcie dopomóc mi w pracy. Wykażcie dobrą wolę! Miejcie poczciwe serca! Wtedy szkoła nasza stanie się jedną rodziną, a wy będziecie moją chlubą i moją radością.

2. Co to jest zdanie?

3. Jaka jest różnica między zdaniami oznajmującemi a wykrzyknikowemi? Co to są zdania pytające?

4. Daj po kilka przykładów na zdania oznajmujące, wykrzyknikowe i pytające!

5. Wskaż podmiot i orzeczenie:

Legł pośród drogi kamień okrutnej wielkości. Jednym się o niego u wozów potrzaskały koła, insi przez niego doświadczyli upadków śmiertelnych, inni musieli go objeżdżać zdaleka. Nakoniec przebrała się

ludzka cierpliwość. Razu pewnego zbiegli się ludzie. Wspólnemi siłami chcieli oni kamień usunąć. Daremne jednak były ich wysiłki. Wszyscy tedy stanęli w zasmuceniu wielkiem. Nagle z lasu ukazał się konno rycerz w błyszczącym hełmie. Oblicze jego jaśniało dobrocią i pięknością. Ludzie odrazu poczuli ku niemu śmiałość. Rycerz zsiadł z konia, głaz okrutny rękoma opasał, zatrząsł nim i odrzucił daleko w las. Droga leżała gładka i równa, a po twarzach ludzkich rozlała się radość i podziwienie. Rycerz wsiadł na konia i pojechał dalej ratować niewinnych i ukrzywdzonych. Skąd w nim była ta olbrzymowa moc? Dało mu ją miłujące serce.

6. Z ilu części składa się każde zdanie?

7. Jak się nazywają części zdania?

8. Co nazywamy podmiotem i co to jest orzeczenie?

9. Przepisz podane niżej zdania, oddzielając w nich podmiot od orzeczenia kreską pionową:

Dobry gospodarz nigdy nie próżnuje. — Kawałek chleba nie spadnie z nieba. — Głód jest najlepszą przyprawą.—Przyjacielska przysługa nagrody nie potrzebuje.—Złe oczy wszystko krzywo widzą.—Prawda zawsze na wierzch wyjdzie. — Szczęście trzyma z odważnymi.

10. W podanych niżej zdaniach wskaż podmiot i orzeczenie i zwróć uwagę, zapomocą ilu wyrazów zostały one oznaczone:

W śniadym dymie i w chmurach jesienne słońce połyska. W gęstej kurzawie mdłe światło gore. Niezliczona ćma kruków nad dzikiem krąży polem. Głuchy tętent oddaje ziemia. Daleki zgiełk niosą wiatry.

Zagrzmiał wrzask trąby. Ludy Wschodu i Południa rzuciły swoje siedziby. Wielkie wojsko wyprawił Osman na Polskę. Przeciw nim wystąpiły mężne szyki polskiego rycerstwa. Hetman dźwignął nagle buławę. Zawrzasły trąby. Uderzył bęben. Drgnęły husarskie chorągwie. Tatarski wrzask zagłuszył armaty. Kłęby kurzawy zasłoniły pole.

11. Zapomocą ilu wyrazów bywa oznaczany podmiot i orzeczenie?

12. Wskaż podmiot i orzeczenie rozwinięte i nierozwinięte:

Gorąca kasza w usta parzy. — Każde pole rodzi kąkole.—Kąkol nie zginie.—Kłamcy nikt nie wierzy.— Cnota zwycięża.

13. W podanych niżej przykładach wskaż części zdania i zwróć w nich uwagę na orzeczenie: z ilu składa się wyrazów i w którym z tych wyrazów zawarta jest jego treść?

Złoto jest ładne, żelazo jest pożyteczne.—Noc była pogodna, ranek jest pochmurny; pogoda będzie niepewna.—On jest żołnierzem, a ty będziesz rolnikiem.

14. Czy wyrazy: *jest*, *był*, *będzie* w orzeczeniach podanych wyżej zdań mają samodzielne znaczenie?

15. Z ilu wyrazów samodzielnych składają się podane w zadaniu 13-em orzeczenia? Czy są to orzeczenia rozwinięte, czy nierozwinięte?

16. Podane niżej przykłady przepisz i podkreśl w nich orzeczenia, oznaczając rozwinięte literą *r*, nierozwinięte—literą *n* i złożone—literą *z*:

Ranek był przejrzysty.—Gospodarz stał na progu.— W sadzie był niewielki ogródek. — Przy drodze stał

wóz drabiniasty.—Skwarzyła słońca letniego pożoga.— Przezrocza struga wodna wiła się między drzewami.— Lśniły się jej fale. — Drzewa owocowe ocieniały szerokie pole. — Dzień przelatywał wesoło. — Zbliżał się zachód.—Wieczór był ciepły.

II. Części podmiotu i orzeczenia rozwiniętego.

17. W podanych niżej zdaniach wskaż podmiot i orzeczenie i zwróć uwagę, jakie wyrazy łączą się z sobą: 1) w podmiocie rozwiniętym, 2) w orzeczeniu rozwiniętem:

Nowe koła skrzypią. — Deszczyk majowy niedługo trwa. — Cudza krzywda nie karmi. — Każdy ptak boi się klatki.—Każdy ptak ciągnie do swojego gniazda.— Zły koniec psuje dobry początek. — Mądra głowa ma dość dwa słowa.—Nauka sławę nieśmiertelną niesie.

18. W podanych niżej zdaniach wskaż podmiot i orzeczenie i zwróć uwagę, czy w orzeczeniu rozwiniętem niema takiego wyrazu, któryby się łączył z jakimś wyrazem podmiotu rozwiniętego:

Po szerokiem polu modra Wisła płynie. — Pochylone chaty drzemią na dolinie. — Po łące stąpają bociany powolne. — W owsach zielonych brzęczą świerszcze polne. — Z borów cienistych rozwiewa się wonność. — Po błękitnem niebie płyną białe obłoki. — Po długiej dolinie tęskne tony cieką. — Brzmi nuta serdeczna.—Wiatr szumi po polu, a pszeniczne kłosy strząsają na ścieżkę krople jasnej rosy.

19. Wskaż w podmiocie i orzeczeniu rozwiniętem podmiot i orzeczenie zasadnicze:

Nowe koła skrzypią. — Złe koło i zła głowa robią duży hałas. — Zły koniec psuje dobry początek. — Rączego konia nikt nie podcina. — Trafiła kosa na kamień. — Gwizdał kos na jedlinie, rychły deszcz nas nie minie. — Bez kary żadne dziecko nie urośnie. — Fałsz prawdy nie lubi.—Dobry furman nie zawadzi.— Głodny przysmaków nie szuka.

20. Wskaż w podmiocie i orzeczeniu rozwiniętem podmiot zasadniczy, orzeczenie zasadnicze i określenia:

Wśród sosnowego lasu stoi skromny, drewniany domek. Do domku przylega mały budynek. Mała stodółka i stajnia mieszczą skromny dobytek gospodarza. Pod oknami domku jest ogródek. Obok znajduje się żórawiana studnia. To skromne gospodarstwo należy do gajowego.

21. Rozbierz podane niżej zdania i wskaż w nich podmioty i orzeczenia nierozwinięte:

Nadszedł dzień uroczysty. Mamy Boże Ciało. Słońce jaskrawszem światłem zagrało u góry. Niebo się przystroiło w świąteczne lazury. Wszystko ducha budzi. Przed kościół się zbierają i kmiotki i szlachta. Każdy jest ubrany w strój świąteczny, nowy. Gwar szumny pod niebiosa leci. Wieją chorągwie cechów. Uczniowie niosą sztandar szkolny. Wychodzi procesja. Grzmi pieśń. Idą tłumy pobożne. Drogi Pańskie kwiatkami usypuje dziatwa. Lud obchodzi miasto i powraca w podwoje kościoła.

22. Przepisz, podkreślając podmiot i orzeczenie zasadnicze raz, a podmiot i orzeczenie nierozwinięte dwa razy:

Deszczyk majowy niedługo trwa.—Krzyż złego nie obroni. — Cudza krzywda nie karmi. — Gaśnie księżyc

przed słońcem. — Jeden kot stada myszy się nie boi. — Kot się myje, będą goście. — Złapał kozak Tatarzyna, a Tatarzyn za łeb trzyma.

23. Do przytoczonych niżej wyrazów dodaj dopełnienia, odpowiadając na załączone pytania:

a. *ciekawy*, czego? —
chciwy, czego? —
miły, komu? —
szkodliwy, czemu? —
winien, co? —
winien, czego? —
chętny, do czego? —
wytrzymały, na co? —

b. *czytam*, co? —
chwalę, kogo? —
ufam, komu? —
gardzę, kim? —
proszę, o co? —
żądam, czego? —
opowiadam, o czem? —
stoję, przy kim? —

24. Na jakie pytania odpowiadają dopełnienia?

25. Rozbierz podane niżej zdania i wskaż w nich dopełnienia:

Niebo okryło się chmurami.—Chmury zawaliły widnokrąg.—Drzewa ocieniały pole.—Nikt słowa nie wy mówił.—Poznanie błędu zmniejsza winę.—Bieda uczy rozumu.—Chwała za cnotą idzie.—Praca nad sobą doskonali człowieka. — Pomaganie bliźnim krzepi serce.

26. Przepisz, oddzielając części zdania kreską pionową i podkreślając w podmiotach i orzeczeniach rozwiniętych dopełnienia:

Niezgoda gorszy ludzi. — Kruk krukowi oka nie wykole. — Ból milczeć nie umie. — Ręka rękę umywa, noga nogę wspiera. — Chytry z chytrym nie utworzą związku. — Sława od piecuchów boczy. — Oliwa nie brata się z wodą.

27. Wymienione niżej wyrazy określ bliżej, odpowiadając na pytania: *jaki, jaka, jakie? który, która, które? czyj, czyja, czyje? ile?*

a. *księżyc*, jaki?—
gwiazda, jaka?—
słońce, jakie?—

b. *dom*, który?—
ulica, która?—
miasto, które?—

c. *zeszyt*, czyj?—
książka, czyja?—
pióro, czyje?—

d. *godziny*, ile?—
tygodnie, ile?—

28. Na jakie pytania odpowiadają przydawki?

29. Rozbierz podane niżej zdania i wskaż w nich przydawki:

Łaskawe słowo znajdzie łaskawe ucho. — I jasne słońce ma chmury. — Serce cnotliwe nie dba na mowy ludzkie złośliwe. — Oko pańskie tuczy konia.— Zbytnia wolność w swawolę się obraca. — Jedna mała wada piękną rzecz oszpeci. — Cudze wady widzimy, swe na plecach nosimy.

30. Powiedz kilka zdań, w którychby były przydawki!

31. Rozbierz podane niżej zdania i wskaż w nich części składowe podmiotu i orzeczenia rozwiniętego:

Nadeszły pierwsze dni września. Po zachodzącem lecie wschodzi jesień. Powietrze jest ciepłe, ale powiewa rzeźwy chłodek. Pola są zżęte. Od grusz dzikich padają na ziemię cienie długie i migotliwe. Tarcza słoneczna chowa się za las. Na miedzach i drogach polnych zapalają ognie pastuszkowie. Chłopcy pieką kartofle. Dochodzi trzask palących się gałęzi.

Nad ognikami ukazują się dymki sinawe. Wiatr je pochyla. Tarcza słoneczna schowała się za las. Zadudniły koła wozu. Psy szczekać zaczęły. W polu rozlegają się tęskne nuty piszczałki. Mrok gęsty zapada.

32. W podanych niżej przykładach wskaż części składowe podmiotu i orzeczenia rozwiniętego, zadając sobie odpowiednie pytania:

Dobry woźnica potrafi nawet drewnianym koniem ujechać. — Przy starym wole uczy się orać młody. — Wół się broni rogami.—Lękliwa wrona nawet krzaka się lęka. — Dar wrogów szczęścia nie przynosi. — Rannego wstania nikt nie żałował. — Wstyd jest barwą cnoty. — Pracowitym Bóg pomaga, a próżniaka bieda smaga.

33. Rozbierz podane niżej zdania, wskaż w podmiocie i orzeczeniu określenia i zwróć uwagę, z jakiemi się wyrazami one łączą i na co wskazują: na przedmiot, właściwość przedmiotu, czy właściwość cechy?

Zewsząd lud ciągnie na pola. Nadszedł już czas żniwa. Dojrzałe zboże czeka na sierpy i kosy. Ludzie ochoczo biorą się do pracy. Czas prędko mija. Słońce już silnie przygrzewa. Nadchodzi skwarne południe. Po krótkim odpoczynku znowu rozpocznie się praca.

34. Wskaż przydawki i okoliczniki:

Drzewa owocowe ocieniają szerokie pole. Tu kapusta schyla sędziwe łysiny; spodem ciągną się grzędy. Tam rośnie zielona marchew, dalej wznosi się wysmukły bób; ówdzie podnosi złotą kitę kukurydza, gdzie niegdzie otyłego widzisz brzuch harbuza.

35. W przytoczonych niżej zdaniach dodaj okoliczniki, odpowiadając na załączone pytania:

Słońce świeci, jak?—gdzie?—
Skowronek śpiewa, jak?—
Skoszona łąka pachnie, jak?—
Strumień szemrze, jak?—

Powiedz kilka zdań, w którychby były okoliczniki!

36. Przepisz, oddziel podmiot od orzeczenia kreską pionową i podkreśl okoliczniki:

Niejednako śpiewa smutny i wesoły.—Sowa z orłem nigdy się nie zrówna. — I dobry strzelec czasem chybi. — Lekarstwo niezawsze pomaga, lekarz niezawsze ratuje.—Leniwy gubi się dobrowolnie. — Rozum często siłę pokona.

37. Wskaż okoliczniki i zwróć uwagę, co one oznaczają i na jakie pytania odpowiadają:

Na czarnej roli biały chleb się rodzi.—Na dobrej roli i chude ziarnko wzejdzie.—Po rozum w las nie idą.—Nauczą cię rozumu w szkole. — Sięgaj do głowy po rozum. —Nikt na świat z rozumem nie przychodzi. — Szerokie wrota prowadzą do piekła, do nieba wiedzie ciasna furtka.–Z piekła się nikt nie wróci.—Prawda na światło wychodzi, fałsz w ciemności uchodzi. — Z prawdą najdalej zajdziesz.

38. Daj kilka przykładów na okolicznik miejsca!

39. W podanych niżej przykładach wskaż okoliczniki i zwróć uwagę, co one oznaczają i na jakie odpowiadają pytania:

W niedzielę bądź w kościele! — Pracowity rolnik i na przednówku ma zboże, próżniak nie ma go i w jesieni.—Rozwaga zwykle po czasie przychodzi.— Rozumny zawczasu złe widzi. — Praca zawsze popłaca.—Pracuj o słońcu, a śpij o miesiącu. — Do świętego Jana (24 czerwca) woła deszczu kania, a po św. Janie chodzą po deszczu kanie. — Od św. Wojciecha (23 kwietnia) jest dla wołów w polu pociecha.

40. Daj kilka przykładów na okoliczniki czasu!

41. Przepisz, podkreślając okoliczniki miejsca i czasu:

Pod niebem waży się na szerokich skrzydłach krogulec. Z pod chmur dostrzega ptaszę w krzewinie. Na chwilę zawisł nieruchomo pod niebem. Umilkł las. Ptaki skryły się w gąszcze. Krogulec rzucił się na gniazdo wronie i wyrwał stamtąd pisklę. Wówczas cały naród wroni podniósł się na obronę swojej krwi. W powietrzu rozgorzała straszna walka. Zwyciężony drapieżca wypuścił ofiarę i znikł gdzieś daleko w obłokach.

42. Wskaż okoliczniki i zwróć uwagę, co one oznaczają i na jakie odpowiadają pytania:

Nad brzegiem lasu cicho śpią poręby. Słońce wyzłaca pięknie zręby pniaków. Promienie różnobarwnie załamują się w kropelkach rosy. Tu gęsto kupią się kępy wrzosu, tam skromnie wychylają się poziomki, gdzie niegdzie rosną grzyby. Pnie sosnowe czerwienią się krwawo w słońcu. Po trawie przemknie się czasem jaszczurka. Czasem świerszcz zcicha zadzwoni. Powietrze pachnie balsamicznie.

43. Daj kilka przykładów na okoliczniki sposobu

44. Wskaż okoliczniki i zwróć uwagę, co one oznaczają i na jakie pytania odpowiadają:

Gnuśnością ludzie nikczemnieją.—On wstydem się zapłonił. — Ojciec przez grzeczność prosił go na wieczerzę.—Wszyscy się uśmiechali z radości. — Drzewa od deszczu lśniły się i czerniały.—Zgodą małe rzeczy rosną.

45. Podaj kilka przykładów na okoliczniki przyczyny!

46. W przytoczonych niżej zdaniach dodaj okoliczniki, odpowiadając na załączone pytania:

Przyszedłem, w jakim celu?—
On pośpieszył tonącemu, poco?—
Chodziłem do lasu, w jakim celu?—

47. Daj kilka przykładów na okoliczniki celu!

48. Przepisz, podkreślając okoliczniki:

Idziemy szukać szczęścia.—Ten pan nie przyszedł straszyć. — On ze strachu oniemiał. — Muszę dla ulgi sumienia prosić przebaczenia.—Sługa podawał ciągle kule do nabijania.—Od zimna zdrętwiały mu ręce.

49. Rozbierz podane niżej zdania:

Anielka siedziała na niewielkiem wzgórzu. Dziewczynka z zaciekawieniem patrzała na drogę. Za ogrodzeniem ciągnął się daleko gościniec. Bliżej stała chata włościańska. Na podwórku siedziało dziecko i bawiło się z prosiątkiem. Te tak niezwykłe pieszczoty bardzo Anielkę zainteresowały. Wstała i poszła wolno przypatrzeć się bliżej tej scenie. Dziecko chłopskie na widok nieznanej panienki chciało ze strachu uciekać, ale je Anielka wkrótce łatwo uspokoiła i dała słodkie ciastko. Zaczęła się przyjazna rozmowa.

50. Przepisz, podkreślając okoliczniki:

Spojrzę ja rankiem, spojrzę wieczorem z tej jedlinowej górki. Błękitne niebo stoi otworem; po niebie płyną chmurki. Gdzieś światłość bije; gdzieś dzień przepada; a tam coś szepce, skarży się, gada między staremi dęby. W modre się koła woda rozpryska; szuwarem ptactwo pluszcze. Do wody jeleń przez wrzosowiska, przez dzikie czesze (przedziera się) kuszcze. Tam trąbkę słyszę. Echo gra w borze. Dalekie padły strzały. Znowu dokoła umilkły echa, tylko się cicho błękit uśmiecha, a z góry patrzy słońce.

51. Nazwij osoby, do których mógłbyś się zwrócić z przytoczonemi zdaniami:

Daj mi pokój! (Do kogo tak mówisz?) — *Pomóż mi.* (Do kogo tak mówisz?)—*Pamiętaj o mnie!—Nie gniewaj się.—Nie przeszkadzaj!—Wybacz mi.—Przyjdź do mnie!*

52. W podanych niżej przykładach wskaż wołacze:

Błogosławię cię, dziecię moje!—Czy nie poznajecie mnie, bracia? — Słuchaj mię, synu! — Szanuj, bracie, cnotę!—Lekarzu, uzdrów sam siebie!—Panie majstrze, złaź z dachu, nie psuj gontów!—Panie Jezu Chryste, daj mi serce czyste!

NAUKA O WYRAZACH.

53. W podanych niżej przykładach wskaż rzeczowniki, przymiotniki, czasowniki i przysłówki:

Wśród lasu rośnie wysmukła, czerwona sosna. Wysoko w konarach sosny czernieje gniazdo; przy ziemi sterczą korzenie, dokoła leżą igły i szyszki. Po tych korzeniach i igłach uwijają się żwawo pracowite

mrówki. Jedne z tych owadów dźwigają taką igłę, inne odbywają staranne poszukiwania w szyszkach, a inne wspinają się ku wierzchołkowi drzewa. Nagle przyleciał pstry dzięcioł. Ptak lekko przysiadł na drzewie, okiem bystro go objął i zaczął tu swoje gospodarstwo. Strach wielki zapanował wśród pracowitego narodu mrówek. Dzięcioł stuka głośno i wali mocno w korę. Ten huk ogłusza owady. Z dziupli wyskoczyła wiewiórka i ciekawie przygląda się dzięciołowi. Wiewiórka parsknęła i dzięcioł odleciał do innej sosny.

54. Przepisz, oznaczając rzeczowniki literami *rz.*, czasowniki—*cz.*, przymiotniki—*pt.* i przysłówki—*ps*:

W gęstwinie świerku, po jego szarej korze, uwijają się popielate i modre sikorki. Piszczą one i szczebiocą zcicha, a jednocześnie polują zawzięcie na komary. Stary świerk wyrósł na stosie swych zwiędłych szpilek; niedaleko rosną jego mali synowie. Dalej czerni się gęstwina niskich roślin.

I. Rzeczownik.

55. Wskaż rzeczowniki:

Zjadły chłopa wilki, zostawiły buty.—Nie w każdej chwili człek się pomyli.—Nie na każdem drzewie siadają cietrzewie.—Czapką, chlebem i solą ludzie sobie ludzi niewolą.—Czas prędko uchodzi. — Człowiek bez człowieka obejść się nie może. — Dąb się powalił, a trzcina została.—Mały komar, a przecież guz po nim zostaje.—Niezawżdy deszcz bywa, bywa też słońce po deszczu.

56. Wymień kilka rzęczowników, oznaczających ludzi!
57. Wskaż kilka rzeczowników, oznaczających zwierzęta!
58. Wymień kilka nazw roślin!
59. Nazwij kilka rzeczy!
60. Wymień kilka rzeczowników, oznaczających zjawiska!
61. Wskaż rzeczowniki i zwróć uwagę, czy oznaczają one ludzi, zwierzęta, rośliny, rzeczy czy zjawiska: Gościa nieproszonego za drzwi wynoszą.—Barbara święta o górnikach pamięta.—Jak Kuba Bogu, tak Bóg Kubie.—Stary przyjaciel, jak drugi ojciec.—Kiedy słowik śpiewa, to i człowiek ucho nadstawia.—I płotka dobra, gdy szczupaka niema. — Szeląg wydaj, a złotówki chowaj.
62. Przepisz, podkreślając rzeczowniki:

Był Wielki Czwartek—poranek marcowy. Na czarnych polach topniał lód zakrzepły. Śpiewał skowronek, wiatr powiewał ciepły i ciepłe myśli napędzał do głowy. Człowiek skwapliwszy do Boga i świata, bo coś mu serce wiosenniej kołata. Po sinem niebie kilka chmurek płynie, nad czarną ziemią mgła ranna się ściele. Nad cichą wioską, po czarnej równinie huczy dzwon stary, bo dziś msza w kościele.

63. Wskaż rzeczowniki umysłowe:

Skromność i cnota droższa od złota. — Szczodrobliwość zdobi pany. — Śmiałym ludziom dopomaga szczęście.

64. Przepisz, podkreślając rzeczowniki umysłowe: Porządek jest duszą gospodarstwa.—Lepsze jest posłuszeństwo, niż nabożeństwo (nabożność).—Z wielkiego

pośpiechu narobisz waść śmiechu. — Jakie powitanie, takie i rozstanie; jakie pozdrowienie, taka i odpowiedź.— Jak ptak do latania, tak człowiek do pracy stworzony.

65. W podanych niżej zdaniach wskaż rzeczowniki i zastanów się, co one oznaczają:

Orzeł w słońce rad patrzy, sokół w górę leci, sowa po kątach się tłucze.—Poznasz sobola po włosie, a rysia po pazurach.—Idzie żołnierz borem, lasem, spotyka się z biedą czasem.—Młodości doświadczenia, a starości sił brakuje.—Przed niskiemi drzwiami uchylaj się zawczasu.—Niema dymu bez ognia.—Bez kary żadne dziecko nie urośnie. — Do czasu dzban wodę nosi. — Zburz gniazdo, a odlecą kruki.—Gorzkość słodyczą się nagradza.—Dobra gospodyni z wody mleko czyni. — Skrucha zmniejsza winę. — Poznanie błędu pierwszy stopień do poprawy.

66. Wymień kilka rzeczowników zmysłowych!

67. Daj przykłady na rzeczowniki umysłowe!

68. W podanym niżej urywku wskaż rzeczowniki zmysłowe i umysłowe!

Żył przed laty w gronie braci stary żołnierz, Bardysz Maciej. Świat splondrował wprost i wstecz, z mnogich wojen wrócił zdrów, a na starość chrobry [1]) miecz już zawiesił u swych głów. Włókę gruntu czynszem [2]) wziął, zaprowadził ule pszczół, wyhodował chartów smycz. Stary Bardysz lubił ruch. Był do konia jeszcze zuch i sąsiadom dawał wzór hartowności [3]) czasów swych. To też starca wielbił lud. Powiadano ze wszech

[1]) mężny; [2]) za opłatą dzierżawną; [3]) zaprawiona wytrzymałość i odporność na trudy.

stron: Bardyszowe konie—cud, dzielne charty trzyma on! I rusznicę ma nielada, koniem, chartem, strzelbą włada, lecz nad charty, strzelby, konie dzielność w sercu, w oczach płonie u starego dziada!

69. Przepisz, podkreślając rzeczowniki zmysłowe raz, a rzeczowniki oderwane—dwa razy:

Dobry rybak na jednej wędce dwa szczupaki złowi.—Lepszy szczygieł w ręku, niż dzięcioł na sęku.—Zbytnia śmiałość szkodliwa. — Najlepsze na upór lekarstwo — brzezina. — Nikt nie broni wesołości, byle była w poczciwości.—Niepodobna wiatru siecią chwytać.—Na wierzbie gruszka nie będzie.—Dla wilka las, dla gołębia strzecha.

70. Przeczytaj podane niżej rzeczowniki i zastanów się, jakie przedmioty oznaczone są przez rzeczowniki, położone w pierwszym szeregu i jakie przedmioty są oznaczone przez rzeczowniki, położone w drugim szeregu:

a. *ojciec, nauczyciel, pan, brat; koń, wróbel,*
b. *dom, okno, dach, kij, śnieg, dobroć.*

71. Wymień kilka rzeczowników żywotnych i nieżywotnych!

72. Wskaż rzeczowniki żywotne i nieżywotne:

Komu słońce świeci, temu gwiazd nie potrzeba. — Kiedy słowik śpiewa, to i człowiek ucha nadstawia.—Nie raz siekierą trzeba uderzyć, gdy dąb chcesz zwalić. — Przeskoczywszy psa, można i ogon jego przeskoczyć.—Pilność sługi dobrego czyni pana datnego.—Kto sieje owies w błoto, ten zbiera złoto. — I płotka dobra, gdy szczupaka niemasz.—Szeląg wydaj, a złotówki chowaj.

73. Napisz kilka rzeczowników żywotnych i nieżywotnych!

74. Wskaż rzeczowniki osobowe i nieosobowe:

Gospodarz dobry wiele przedaje, mało kupuje. — Dobra gospodyni ma zawsze pełno w skrzyni. — Gościa nieproszonego za drzwi wynoszą. — Barbara święta o górnikach pamięta. — Jak Kuba Bogu, tak Bóg Kubie. — Stary przyjaciel, jak drugi ojciec.

75. Wymień kilka rzeczowników osobowych i nieosobowych!

76. Napisz kilka rzeczowników osobowych i nieosobowych!

77. Jaka jest różnica między rzeczownikami: *drzewo* i *las*, *żołnierz* i *pułk*, *pióro* i *pierze*?

78. Wskaż rzeczowniki jednostkowe i zbiorowe:

Kłos, co buja wysoko, bywa próżny. — Jakie kto zboże do młyna zwiezie, taką też mąkę do domu przywiezie. — Im dalej w las, tem więcej drzew. — Insza jest wojsko, a insza gromada.—Idzie żołnierz borem, lasem, przymierając z głodu czasem.—Tyle waży funt pierza, co i funt ołowiu. — Po piórku całą gęś wyskubiesz.

79. Przepisz, podkreślając rzeczowniki zbiorowe:

Gaśnie księżyc przed słońcem.—Gdzie wielkie stado, psów wiele trzeba.—Kto ma owce i pszczoły, ten gospodarz wesoły.—Rój w maju wart furę siana, lecz lada co na świętego Jana.—Jak w gromadzie, to sporzej, jak samemu, to gorzej.

80. Wskaż rzeczowniki pospolite i własne:

Komu się zdarzyło ocean przepłynąć, może na Dunajcu utonąć. — Nieodrazu Kraków zbudowano.—Benedykt w pole z grochem, Wojciech z owsem jedzie, Stanisław z lnem, a Filip tatarkę wywiedzie. — Jeżeli mgła idzie do góry na Giewoncie, to tego dnia pewni deszczu bądźcie. — Choćbyś poszedł na Podole, nie znajdziesz chleba na stole.

81. Napisz kilka rzeczowników własnych i pospolitych!

82. Ja mam w swoim pokoju jedno *okno*, a ile jest *okien* w naszej klasie?

Na katedrze leży *książka* i *zeszyt*, a ty ile masz *książek* i *zeszytów*?

83. Jaka jest różnica między wyrazami *okno* a *okna* *książka* a *książki*, *zeszyt* a *zeszyty*?

84. W podanych niżej rzeczownikach wskaż liczbę pojedyńczą i mnogą:

a. las : lasy
bór : bory
gaj : gaje
dąbrowa : dąbrowy.

b. sosna : sosny
świerk : świerki
dąb : dęby
brzoza : brzozy.

c. wóz : wozy
powóz : powozy
bryczka : bryczki
fura : fury.

d. pola : pole
łąki : łąka
zagony : zagon
brózdy : brózda.

e. konie : koń
woły : wół
owce : owca
psy : pies.

f. pan : panowie
chłop : chłopi
gospodarz : gospodarze
rolnik : rolnicy.

85. W podanych niżej przykładach wskaż rzeczowniki i od rzeczowników, użytych w liczbie pojedyńczej, utwórz liczbę mnogą, a od liczby mnogiej—liczbę pojedyńczą:

Bez wiosła na czółno nie siadaj.—Dar za dar, słowa za słowa. — Deszcz ranny niedługo trwa. — Wysokie drzewo najprędzej wiatr łamie.—Dzień do pracy, noc do spania.—Jaki dzwon, taki dźwięk.—Dobry furman nie zawadzi. — Lepszy gołąb w garści, niż kuropatwa w chróście.

86. Przepisz, podkreślając rzeczowniki w liczbie pojedyńczej raz, a rzeczowniki, użyte w liczbie mnogiej, dwa razy:

Smycz myśliwy ujął w dłoń. Wskoczył na koń — parsknął koń. — Wtem głos chartów jęknął głuchy, wybiegł szarak. Stanął, patrzy, stulił uszy i wzdłuż żółtych polnych miedz rwie do lasu z całych sił, aż się za nim kłębi pył. Więc myśliwy ruszył w czwał, charty przed nim lecą w sznur.

87. Do rzeczowników: *ojciec*, *matka*, *dziecko* dodaj przymiotnik *dobry*! Czy pozostaje on w tych połączeniach bez zmiany?

88. Jakie końcówki mają przymiotniki: *dobry*, *dobra*, *dobre*?

89. Do podanych niżej rzeczowników dodaj odpowiednie przymiotniki i zwróć uwagę na końcówki tych przymiotników:

a. syn	b. córka	c. dziecko
nauczyciel	matka	pisklę
lekarz	gospodyni	źrebię
żołnierz.	pani.	cielę.

90. Jakie końcówki przybiera przymiotnik w połączeniu z rzeczownikami, oznaczającemi osoby płci męskiej? jakie w połączeniu z rzeczownikami, oznaczającemi osoby płci żeńskiej i jakie w połączeniu z nazwami istot niedojrzałych? Jak możnaby te różne końcówki nazwać?

91. Do podanych niżej rzeczowników dodaj przymiotniki i zwróć uwagę na końcówki tych przymiotników:

a. dom	b. chata	c. niebo
dach	izba	słońce
próg	ściana	światło
płot.	podłoga.	powietrze.

92. Czy rzeczowniki, wymienione w zadaniu 95-em, oznaczają istoty żywe czy przedmioty martwe?

Czy tylko przy rzeczownikach, oznaczających istoty żywe, zmieniają się końcówki przymiotników?

Jakiego rodzaju końcówki mają przymiotniki w połączeniu z rzeczownikami *dom*, *dach*, *próg*, *płot*?

Jakiego rodzaju końcówki mają przymiotniki w połączeniu z rzeczownikami *chata*, *izba*, *ściana*, *podłoga*?

Jakiego rodzaju końcówki mają przymiotniki w połączeniu z rzeczownikami *dziecko*, *pisklę*, *źrebię*, *cielę*?

93. Czy rzeczowniki wpływają na zmianę końcówki rodzajowej przymiotników?

94. Wskaż rodzaj rzeczowników:

Pilny uczeń. — Dobry chłopiec. — Uczciwy człowiek.—Wierny pies.—Troskliwa matka.—Przywiązana córka.—Rządna gospodyni.—Waleczny książę.—Wielki poeta.—Sprawiedliwy sędzia.

95. Określ rodzaj podanych niżej rzeczowników:

a. miasto	b. głowa	c. postać	d. las
ogrodzenie	dusza	dłoń	dąb
imię	ziemia	broń	cień
zwierzę.	pani.	straż.	strumień.

96. Przepisz, podkreśl rzeczowniki i oznacz rodzaj męski przez *m.*, rodzaj żeński—przez *ż.* i rodzaj nijaki—przez *n*:

Niebezpieczna blisko ognia słoma.—Niema ogrodu bez chwastu.—Słuchaj ojca, matki, da Bóg dostatki.—W cudzem oku źdźbła upatrujemy, w naszem belki nie widzimy. — Oliwa nie brata się z wodą. — Orzech ma twardą łupinę, a jądro smaczne.

97. Rozbierz zdania:

Ręka rękę myje.—Noga nogę wspiera.—Głowa głowie radzi.—Oko oka nie widzi.—Brat bratu przyjaciel.

Czy wyrazy: *ręka* i *rękę*, *noga* i *nogę*, *głowa* i *głowie*, *oko* i *oka*, *brat* i *bratu* są temi samemi częściami zdania? Czy mają one jednakowe końcówki?

Dlaczego w przytoczonych zdaniach wyrazy: *ręka* i *rękę*, *noga* i *nogę*, *głowa* i *głowie*, *oko* i *oka*, *brat* i *bratu* mają różne końcówki?

98. W podanych niżej przykładach zwróć uwagę na rzeczownik *chata*, określ, czem on jest w zdaniu i wskaż jego końcówki przypadkowe:

Na skraju lasu stała chata gajowego.—Okna chaty błyszczały w promieniach zachodzącego słońca.—Ku chacie podążała gromadka dzieci z dzbanuszkami malin. — W chacie czekała z wieczerzą matka. — Przed

chatą ojciec rąbał drwa na ogień. — Chatę gajowego odwiedzaliśmy często.

99. Przepisz podane niżej zdania, podkreśl w nich rzeczownik *koń* i postaw pytanie, na które on w każdem z przytoczonych zdań odpowiada:

Koń jest pomocnikiem człowieka. — Postać konia jest piękna.—Temu koniowi nic zarzucić nie można.— Ojciec kupił mi konia.—Zachwycam się tym pięknym koniem.—Dobry jeździec pięknie wygląda na koniu.— Koniu mój, koniu, zawieź mię do domu!

100. W podanej niżej odmianie rzeczownika *chata* wskaż końcówki przypadkowe i przy każdym przypadku postaw odpowiednie pytanie:

Liczba pojedyńcza:		Liczba mnoga:	
M. chata	B. chatę	M. chaty	B. chaty
D. chaty	N. chatą	D. chat	N. chatami
C. chacie	Mc. w chacie	C. chatom	Mc. w chatach
	W. chato!		W. chaty!

101. Kładąc odpowiednie pytania, odmieniaj według przypadków i liczb rzeczowniki: *las*, *gaj*, *dąbrowa*, *olszyna*!

102. Kładąc odpowiednie pytania, napisz odmianę rzeczowników: *dąb*, *lipa*!

103. Wskaż rzeczowniki i, kładąc odpowiednie pytania, określ, w jakim przypadku każdy z nich jest użyty:

Słońce kłoniło się już ku zachodowi. Poprzez igły sosen wchodziły czerwone promienie i pokrywały grunt leśny wielkiemi złotemi plamami. Powietrze było suche. Na zachodzie rozlewała się wielka zorza wieczorna. Cichy, ciepły wieczór wiosenny płonął na

niebie. W lesie ustawała powoli dzienna praca. Ucichło pukanie dzięcioła. Czarne i rude mrówki wracały szeregami do mrowisk. Między ziołami kręciła się mała pszczółka. Na świat wychodziły powoli posępne, ślepe ćmy. W potokach złotego światła kłębiły się roje mszyc. Komary poczęły żałosną piosenkę. Na drzewach ptaki wybierały miejsca na nocleg. Niekiedy zaświstał jeszcze żółtodzioby kos lub załopotały skrzydłami wrony. Ale owe głosy coraz rzadsze były i coraz cichsze. Cichość przerywały tylko szmery drzewne. Leszczyna podnosiła swe listki do góry, król dąb przemruknął zcicha lub zaszemrała warkoczami brzoza. Cisza.

104. Odmieniaj, kładąc odpowiednie pytania, rzeczowniki: *promień*, *plama*, *wieczór*, *potok*, *praca*!

105. Wskaż przypadki rzeczowników:

Pierwszy chór dębów tak swą modlitwę wieczorną zaczyna. — Siostry sosny, radujcie się: oto Pan dał nam dzień cichy i ciepły, a teraz noc gwiaździstą po ziemi czyni. Wielki Pan, a mocny, a mocniejszy od nas, a dobrotliwy, więc chwała Mu na wysokościach; na wodach, na lądach i na powietrzu!

106. Przepisz, podkreśl rzeczowniki i oznacz przypadki: mianownik przez *m.*, dopełn.—przez *d.*, celownik—przez *c.*, biernik—przez *b.*, narzędnik—przez *n.*, miejscownik—przez *mc*:

W godzinę wieczorną tak się modliły brzozy do Pana: Zorze wieczorne płoną na niebie, o Panie, a w blaskach ich listeczki nasze złote są i pałające. Więc listkami naszemi złotemi pieśń Ci czynimy, o Panie, a cienkie gałązki nasze grają, jak harfy, o dobry Ojcze nasz!

107. Napisz w dopełniaczu i bierniku liczby pojedyńczej rzeczowniki:

a. 1.	*pan*	b. 1.	*słowik*
dom, czyj?	*pana* (D)	głos, czyj?	— (D)
widziałem, kogo?	*pana* (B)	słyszałem, kogo?	— (B)
2.	*uczeń*	2.	*koń*
pióro, czyje?	— (D)	grzywa, czyja?	— (D)
widziałem, kogo?	— (B)	widziałem, kogo?	— (B)
3.	*chłopiec*	3.	*wąż*
książka, czyja?	— (D)	syk, czyj?	— (D)
widziałem, kogo?	— (B)	widziałem, co?	— (B)
c. 1.	*świerk*	d. 1.	*dom*
igły, czyje?	— (D)	dach, czyj?	— (D)
widziałem, co?	— (B)	zbudowano, co?	— (B)
2.	*owies*	2.	*stół*
snop, czego?	— (D)	noga, czyja?	— (D)
koszą, co?	— (B)	zrobiono, co?	— (B)

e. 1.	*wiatr*
świst, czyj?	— (D)
rzucił, na co?	— (B)
2.	*deszcz*
strumień, czego?	— (D)
poszedł, na co?	— (B)

108. Jaką postać ma biernik liczby pojed. rzeczowników męskich? Z jakiemi przypadkami się zgadza?

109. Jakie rzeczowniki męskie zgadzają się w bierniku liczby pojed. z dopełniaczem i jakie z mianownikiem?

110. Napisz w dopełniaczu i bierniku liczby mnogiej rzeczowniki:

a. 1.	*chłopi*	b. 1.	*konie*
zagony, czyje?	— (D)	uprząż, czyja?	— (D)
widziałem, kogo?	— (B)	kupiłem, co?	— (B)
2.	*nauczyciele*	2.	*zające*
rady, czyje?	— (D)	uszy, czyje?	— (D)
kocham, kogo?	— (B)	zabiłem, co?	— (B)
c. 1.	*dęby*	d. 1.	*domy*
liście, czyje?	— (D)	dachy, czyje?	— (D)
widziałem, co?	— (B)	budowano, co?	— (B)
2.	*bławatki*	2.	*promienie*
kolor, czyj?	— (D)	blask, czyj?	— (D)
rwałem, co?	— (B)	słońce rzucało, co?	— (B)

111. Jaką postać przybierają rzeczowniki męskie w bierniku liczby mnogiej?

112. Jakie rzeczowniki męskie zgadzają się w bierniku liczby mnogiej z mianownikiem i jakie z dopełniaczem?

113. Podane niżej zdania uzupełnij, dodając, zgodnie z treścią każdego z nich, następujące rzeczowniki: *zając*, *pies*, *koń*, *żołnierz*, *las*, *dom*:

a. strzelec zabił	1 —	b. strzelec zabił	3 —
brat ma	1 —	ojciec ma	2 —
kupiłem	1 —	kupiłem	4 —
spotkałem	1 —	spotkałem	2 —
wyrąbano	1 —	wyrąbano	2 —
postawiono	1 —	postawiono	3 —

114. Wskaż rodzaj, liczbę i przypadek rzeczowników:

Już noc idzie srebrną drogą, tysiąc błyszczy gwiazd na niebie, Ojcze nasz! Dzwon wieczorny wdali dzwoni, milkną w gniazdach swych ptaszęta, którym jutro słońce dasz; wśród zroszonych kwiatów woni płynie ziemią cisza święta, Ojcze nasz! Sen znajduje muszka licha, sen otula polne zioła, Ty nad niemi trzymasz straż. I nasz domek już ucicha, do pacierza matka woła, Ojcze nasz! Ty skrzydłami anielskiemi osłoń lądy, osłoń morza, zwróć ojcowską ku nam twarz. Niech wieczorna cicha zorza tchnie spokojem po tej ziemi, Ojcze nasz!

115. Ile przypadków rozróżniamy w odmianie polskiej, jakie są ich nazwy i na jakie pytania każdy z nich odpowiada?

116. Ułóż zdanie w ten sposób, aby podane niżej rzeczowniki były użyte w bierniku liczby pojedyńczej:

a. 1. *ojciec*	b. 1. *koń*	c. 1. *buk*
szanuję —	siadłem na —	posadziłem —
2. *syn*	2. *jeleń*	2. *jęczmień*
ojciec kocha —	widziałem —	zasiałem —
3. *brat*	3. *dzik*	3. *kwiat*
mam —	zabiłem —	zerwałem —

d. 1. *gwóźdź*	e. 1. *ból*
wbiłem —	uczułem —
2. *hak*	2. *śmiech*
wbiłem —	usłyszałem —

117. Podane niżej rzeczowniki połóż w bierniku liczby mnogiej:

a. 1. *żołnierze*	b. 1. *żubry*
widziałem —	widziałem —

2.	*przyjaciele*	2.	*konie*
kocham	—	lubię	—
3.	*koledzy*	3.	*psy*
mam	—	lubię	—
c. 1.	*kwiaty*	d. 1.	*grzyby*
zrywałem	—	jadłem	—
2.	*dęby*	2.	*rydze*
posadziłem	—	jadłem	—

118. Połóż w narzędniku liczby mnogiej podane niżej rzeczowniki.

a. 1.	*ręce*	b. 1.	*strumienie*
pracować	*rękami*	deszcz lał	—
2.	*szabla*	2.	*krople*
bić się	—	pot spływał mu	—
3.	*miecz*	3.	*łzy*
walczyć	—	on zalał się	—

c. 1.	*drogi*
wojsko szło	—
2.	*lasy*
jechałem	—
3.	*ulice*
tłum dążył	—

119. Przepisz, podkreśl rzeczowniki i oznacz zapomocą odpowiednich liter, w jakim przypadku każdy z nich jest położony:

Świt. Różana zorza złoci w krąg pszeniczne kłosy. Kędy spojrzeć, istne morze koniczyny, zbóż i lnu. Aksamitną wonią rosy pachnie ciche, ciepłe zboże; ziemia śpiewa, wstając z snu. Ptaki łączą z nią swe głosy: „Witaj, dniu!"

II. Przymiotnik.

120. W podanych niżej przykładach wskaż przymiotniki:

Letni poranek na wsi. Jakaż noc krótka! Co za chłód miły, jak bogata rosa! Jak lazur, czyste i jasne niebiosa. Konwalji woń mocna błąka się po łące. W ulach pracowna zbudziła się pszczoła. Z za płotu zwinna wymknęła łasica. Iluż to takich sen mię zbawił ranków, a czem tę szkodę sobie wynagrodzę! Za jeden oddech rannego powiewu, za jedną zwrotkę słowiczego śpiewu, za jeden promień porannego słońca oddałbym wiele!

121. Wymień kilka przymiotników, łącznie z odpowiedniemi rzeczownikami!

122. Wskaż przymiotniki i zwróć uwagę, jakie właściwości przedmiotów one oznaczają:

Długi sen, krótkie życie. — Dobry sąsiad za przyjaciela stoi.—Na saniach anielska jazda, ale djabelski wywrót.—Oko pańskie konia tuczy.—Dobry sad dobry owoc rodzi. — Wielkie rzeki z małego źródła idą. — Rzeka szeroka bywa niegłęboka. — Rzecz uczciwa rzadko bez pożytku bywa. — Piękne rzeczy — przyjemne. — Dobry woźnica i na drewnianym koniu pojedzie. — Miła jazda po gładkiej drodze. — Rzetelny rzemieślnik na czas wszystko robi.—Uczciwy człowiek budzi ludzki szacunek.—Białe mydła nie zbielą czarnego murzyna. — Pierze jest lekkie, ołów ciężki, ale funt pierza waży tyle, co funt ołowiu. — Prosta linja jest krótsza, niż krzywa.

123. W podanych niżej przykładach wskaż przymiotniki i zastąp je innemi:

a. zielony liść
żółty łubin
biały marmur.

b. srebrna łyżka
żelazne łóżko
murowany dom.

c. szeroki plac
wąska ulica
mały dom.

d. ostra szabla
tępe nożyce.

e. suchy piasek
mokra trawa.

f. pracowity człowiek
cierpliwy człowiek.

g. miły głos
ładna piosenka.

h. pogodne niebo
dżdżysty dzień.

124. Wskaż przymiotniki:

Krótka a szczera modlitwa — najskuteczniejsza. — Dobry młyn wszystko zmiele. — Suchy marzec, maj niechłodny, kwiecień mokry—rok niegłodny.— Święty Marcin (11 listopada) na białym koniu jedzie.—Ostra kosa dobrze kosi.—Koń urodziwy, rączy, wolny, ksiądz uczony, nabożny, król mądry, sprawiedliwy, miłosierny, hetman śmiały, dzielny, hojny — godne to są na świecie rzeczy.—Na dobrego konia dobrego potrzeba jeźdźca.

125. Wskaż przymiotniki i zwróć uwagę na przypadki rzeczowników, z któremi się te przymiotniki łączą:

Dobry przyjaciel pomaga w biedzie.—Od dobrego przyjaciela przyjmij dobrą radę. — Dobremu przyjacielowi nie odmawiaj pomocy.—Szanuj dobrego przy-

jaciela.—Z dobrym przyjacielem bądź zawsze w zgodzie. — O dobrym przyjacielu mów zawsze dobrze.

126. Czy przymiotniki odmieniają się według przypadków?

127. W podanych niżej przykładach zmień liczbę pojedyńczą na mnogą:

a. waleczny wódz dzielny żołnierz.
b. gniady koń czarny pies.
c. stary dąb cienisty kasztan.
d. wysoki dom warowny zamek.
e. ulewny deszcz gęsty śnieg.

128. Napisz podane niżej rzeczowniki i postaw obok nich odpowiednie przymiotniki, zwróć przytem uwagę na ich końcówki:

a. ojciec syn.
b. matka córka.
c. dziecko pisklę.
d. las gaj.
e. dąbrowa olszyna.
f. morze jezioro.

129. Wskaż liczbę, przypadek i rodzaj przymiotników:

Opowiadanie myśliwskie. W pewną mroźną noc zimową puściłem się w drogę przez wielki las. Prószył gęsty śnieg. Myślę o jutrzejszem polowaniu, a tu widzę, żem zboczył z drogi i zabłądził. Zacząłem szukać wygodnego schronienia. Zaszedłem pod rozłożystą gruszę. Patrzę w górę — nie świeci ani jedna gwiazda, zato w polu coś zaświeciło. Patrzę pilniej: światełko się przybliża—jedno, drugie, trzecie... Były to wilki. Naliczyłem pięć sztuk. Wdrapałem się na gruszę i opatrzyłem strzelbę. Wymierzyłem w dwie

świeczki najbliższego wilczury. Pod gruszą stał się zamęt okrutny.

130. Przepisz, podkreśl przymiotniki i oznacz, w jakich przypadkach są użyte:

Walka z wilkami trwała noc całą. Pochmurne niebo zaczęło się przecierać. Następował pogodny świt. Zajadła wściekłość wilków uspokoiła się. Naraz wilki zaczęły wyć to cieńszym, to grubszym głosem. Rozpoczęła się straszna kapela. Wziąłem na cel największego muzykanta. Ogromny wilk podskoczył w górę i puścił się w pole, za nim, jak za wodzem, pędziły trzy inne. Na placu pozostał jeden, powalony od pierwszego strzału.

131. W podanych niżej przykładach zmień liczbę pojedyńczą na liczbę mnogą i zwróć uwagę na końcówki przymiotników:

Mały człowiek—mały kot—mały krzak—mała dziewczynka—mała rzeka—małe pole.—Prawy człowiek—prawa kobieta—prawy brzeg—prawa strona.—Sprawiedliwy sędzia — sprawiedliwa matka. — Gruby pień — gruba deska—grube drzewo.—Prosty żołnierz—prosty kij—prosta droga.—Ubogi człowiek—uboga kobieta—ubogi kraj—uboga okolica. — Wielki człowiek—wielki dom — wielkie morze. — Obcy człowiek — obcy kraj — obca mowa.

132. Użyj w liczbie mnogiej:

Miły człowiek. — Dobra pani. — Silny koń. — Dzielny żołnierz. — Znakomity wódz. — Pracowity rzemieślnik. — Pracowita mrówka. — Wdzięczny syn. — Grzeczny chłopiec. — Dobre dziecko. — Wysoka wieża. — Wysoki dąb.

133. W podanych niżej przykładach zmień mianownik na biernik, według wskazanego wzoru:

zacni ludzie, kocham *zacnych ludzi*,
pracowici ludzie, szanuję —
pilni uczniowie, lubię —
życzliwy przyjaciel, mam —
zwinne koty, lubię *zwinne koty*,
wierne psy, lubię —
cieniste kasztany, lubię —
rozłożyste lipy, lubię —
dobre siostry, mam —
mocne skrzydła, orzeł ma —

134. Wskaż przymiotniki rodzaju żeńskiego, użyte w bierniku liczby pojedyńczej, i zwróć uwagę na ich końcówkę:

Służba kocha dobrą panią.—Wszyscy szanują naszą zacną matkę.—Widziałem w lesie olbrzymią sosnę.—Rybak złowił wielką rybę.—Dostałem ładną książkę.

135. Podane niżej przykłady użyj w bierniku l. pojed. według wskazanego wzoru:

nasza piękna okolica, lubię —
szeroka rzeka, przepłynąłem —
głęboka studnia, wykopano —
wysoka wieża, wybudowano —
prawa ręka, uderzyłem się w —

136. Wskaż przymiotniki i zwróć uwagę na końcówki narzędnika i miejscownika l. poj. i narzędnika l. mnogiej:

Wszyscy w głębokiem milczeniu i z wielkiem nabożeństwem słuchali kazania.—Po chwili w samotnym budynku wszystko do zwyczajnego wróciło spoczyn-

ku.—On jest moim dobrym przyjacielem.—Warszawa jest wielkiem miastem.—Za ogrodem ciągnął się mały borek z pięknemi sosnami i innemi staremi drzewami.—Pole było usiane zielonemi krzakami jałowcowemi.

137. Przepisz i podkreśl przymiotniki:

Lekarstwo—gorzkie, ale zdrowe.—Dobry ogród za śpiżarnię stoi.—Ojcowskie pobłażanie syna złym czyni. — W cudzem oku źdźbła upatrujemy, w naszem belki nie widzimy. — Biała pszenica na czarnej roli się rodzi.—Ręka uczciwa nie—chciwa.

138. Zestaw przymiotniki, wymienione w podanych niżej szeregach, i zastanów się, jaka jest między niemi różnica.

tępy nóż—nóż *tępszy*, niż scyzoryk—*najtępszy* ze wszystkich noży
gruby pień—pień *grubszy*, niż gałąź—*najgrubszy* pień
krwawa bitwa—*krwawsza* bitwa—*najkrwawsza* bitwa
gęsty las—*gęściejszy* las—*najgęściejszy* las
twardy kamień—*twardszy* kamień—*najtwardszy* kamień
piękna okolica—*piękniejsza* okolica—*najpiękniejsza* okolica
śmiały człowiek—*śmielszy* człowiek—*najśmielszy* człowiek
stary człowiek—*starszy* człowiek—*najstarszy* człowiek.

139. Wskaż przymiotniki i zwróć uwagę na formy stopniowania:

Jest to dolina najpiękniejsza w świecie.—Wróciłem do miasta z czystszem i lepszem sercem.—Szła muzyka coraz szersza, coraz dalsza, coraz cichsza i coraz czystsza, doskonalsza. — Na ziemię zwolna spadały białe płatki śniegu.—Lica bielsze od mleka.—W takim dniu pożądany był czas najburzliwszy.—Wzmogła się uparta, coraz głośniejsza kłótnia o kusego charta.

140. Podane niżej przymiotniki połącz z odpowiedniemi rzeczownikami i użyj w stopniu wyższym i najwyższym:

Dobry—zły.—Wielki—mały.—Wysoki—niski.—Długi—krótki.—Głośny—cichy.

141. Przepisz i podkreśl przymiotniki w stopniu wyższym—raz, a w stopniu najwyższym—dwa razy:

Najmądrzejszy człowiek może się omylić.—Najlepszy furman czasem zawadzi.—Puste kłosy bywają wyższe od pełnych.—Im krótsze dni, tem szybsza robota.—Im kto rozumniejszy, tem wyrozumialszy. — Pies jest najwierniejszym przyjacielem człowieka.—Im kto lepszy, tem mniej mówi o sobie.

III. Czasownik.

142. Wskaż czasowniki:

Chłop jeden orał raz pod borem. Kiedy na południe woły z jarzma wyłożył i puścił na trawę, zdrzemnął się pod krzakiem, a woły tymczasem poszły do lasu i gdzieś tam zginęły. Zafrasował się chłopowina i szukał ich całą noc po borze. Chodzi po krzakach, szuka, ale napróżno. Ale gdy tak chodzi, przypadkiem wleciał mu kwiat paproci do buta. Nie wiedział on o tem, ale skoro się to stało, zobaczył swoje woły. Patrzy w drugą stronę, aż pokazują się mu skarby. Ucieszył się chłopowina, a że się zmęczył, więc powiada: „Pójdę teraz do chałupy, prześpię się, a jutro rano przyjdę po woły i wykopię te skarby”. Poszedł do domu, ale kiedy się kładł, zdjął buty. Kwiat paproci z buta wypadł, a biedny chłopowina zapomniał o pieniądzach, a wołów już nie odnalazł.

143. Do podanych niżej rzeczowników dodaj odpowiednie przymiotniki i czasowniki:

Pies.—Kot.—Koń.—Las.—Rzeka.—Morze.—Deszcz.—Śnieg.—Chmura.

144. Wskaż czasowniki i zwróć uwagę na czas, który one oznaczają:

Panna młoda jak jagoda, stoi we drzwiach, płacze: „Kiedy ja cię w naszej chacie tu znowu obaczę"? Przed dziewczyną, przed maliną stoi chłopak zbrojny, a koń wrony rwie się niespokojny. Ciężka droga, bo na wroga.—Nie rwij się, koniku! W krwawem polu w srogim boju legnie was bez liku: „Idź, gdy trzeba. Niech cię nieba, niech cię Bóg prowadzi! Lecz ten krzyżyk i szkaplerzyk w boju nie zawadzi. Za wygraną zmów co rano trzy Zdrowaś i Wierzę. Kto pobożny i os'rożny, tego i Bóg strzeże". Rzekła, płacze. Wrona kracze, a to wrzask złowrogi. Nie pomoże święty Boże: kraj nad wszystko drogi. Przyjął krzyżyk i szkaplerzyk, westchnął, dosiadł konia—skinął głową: „Bądź mi zdrową!" i ruszył wzdłuż błonia. Ale prędzej z szarej przędzy srebrna nić wypłynie, niż we swaty do tej chaty Staś kiedy zawinie.

145. W podanych niżej zdaniach zwróć uwagę na podmioty i końcówki czasowników, które się z temi podmiotami łączą:

Ja uważam, a czy ty uważasz?—On uważa.—Uczeń uważa.—Cieszę się twojem zdrowiem, a czy ty się cieszysz?—Zdrowie twoje cieszy mię.—Martwi mię twoja nieuwaga, a czy ty się nią martwisz? Ja się nią martwię. — Mile wspominam nasze zabawy, a czy ty je wspominasz? On je ciągle wspomina.

146. Wskaż czasowniki i zwróć uwagę, w jakich osobach są one użyte:

Śpiewak wita wasze strony: niechaj będzie pochwalony! Pokój z domem tym! Śpiewak wita w ojców wierze, a kto w dom go przyjmie szczerze, pieśń i Pan Bóg z nim! Pieśń ojczysta, narodowa, prosta, rzewna a surowa, jak nasz lud i czas; a więc w imię pieśni waszej, dziejów waszych i krwi waszej witam, witam was! Lubię tylko powitanie, niech też po mnie tu zostanie ten jedyny ślad, byście rzekli: Tu przebywał, tutaj Janusz nam zaśpiewał i gdzieś ruszył w świat.

147. W podanych szeregach czasowników zwróć uwagę na zachodzącą między niemi różnicę:

piszę—piszemy	czytam—czytamy
piszesz—piszecie	czytasz—czytacie
pisze—piszą	czyta—czytają

patrzę—patrzymy
patrzysz—patrzycie
patrzy—patrzą.

148. Wskaż czasowniki i zwróć uwagę, w jakiej liczbie zostały one użyte:

Kurz się drogą bałwani, świat tumany ciemią [1]); jadą, jadą ułani sandomierską ziemią. „Wszyscy święci anieli, cały pułk już minął! Gdzieście brata podzieli?" „Zginął, rzekli, zginął".

149. Przepisz, podkreśl czasowniki i oznacz czas, osobę i liczbę:

A wtem znowu ktoś jedzie: dwóch ułanów czesze [2]). Jeden z nich konia wiedzie, drugi ognia krzesze. Koń się szarpnął przed górką, zarżał, zerwał wodze i po-

---

[1]) zaciemniają; [2]) szybko biegnie.

leciał po drodze co wyskok w podwórko. O, dla Boga-dla Boga! skądże go tu macie? Wszak to konik po bracie! Oj, sierotą już chata, kiedy on zabity! Gdzieżeś podział mi brata, koniu jabłkowity?" A obadwa ułani w podwórko przybyli i obadwa stroskani na dziewczynę patrzyli. „Zatrzymajcie go sobie, nikt go wam nie bierze. Oj, wasz Janek już w grobie, tu jego szkaplerze".

150. **Wskaż czasowniki i zwróć uwagę, czy wszystkie one mają formy osoby:**

Słońce krwawo zachodzi.—Zachodzące słońce rzucało krwawe promienie. — Promienie zachodzącego słońca rzucały krwawe blaski. — Słońce, zachodząc, rzucało zdala krwawe blaski. — Słońce zaczynało już zachodzić.—On lubił często wspominać swej młodości czasy. — On wspominał często swej młodości czasy.— Wspominaliśmy często swej młodości czasy. — **Spędzaliśmy nieraz całe wieczory, wspominając swej młodości czasy.**

151. **Zastanów się, na czem polega różnica w odmianie między czasownikami, wymienionemi w podanych niżej szeregach:**

Słońce zachodzi.	Zachodzące słońce,	zachodzącego słońca,
Gwiazdy migają.	Migające gwiazdy,	migającemi gwiazdami,
Śnieg bieleje.	Bielejący śnieg,	na bielejącym śniegu,
Dom buduje się.	Zbudowany dom,	w zbudowanym domu.

Jakie formy mają czasowniki, umieszczone w pierwszej kolumnie i jakie formy znajdujemy w czasownikach drugiej i trzeciej kolumny?

152. W związku z podanemi niżej słowami utwórz imiesłowy przymiotnikowe, według wskazanego wzoru:

Światło *gaśnie*, — *Gasnące* światło
Zmrok *zapada*, —
Las *ciemnieje*, —
Mgły *powstają*, —
Strumień *szemrze*, —
Przeczytałem książkę, — *przeczytana* książka
Napisałem list, —
Wysłałem list, —
Zaprosiłem gości, —
Zamknąłem okno, —
Otworzyłem drzwi, —

153. **Wskaż słowa i imiesłowy przymiotnikowe:**

Samosierra [1]). Szwadron [2]) nasz przy cesarzu [3]) w służbie był od świtu. Nieprzyjaciel zasłonił drogę do Madrytu. Kanoniery [4]) hiszpańskie przy dymiących działach nie spoczęły na chwilę zosobna lub razem, a krzyżowym nas ogniem z wyżyn Samosierry prażyły rozsypane celne tyraljery [5]). Ranek był zimny; mgła jak to zwykle bywa w górach, spowiła okolicę w swych, wilgotnych chmurach. Słońce jeszcze nie wzeszło. Wszystkie drogi na góry zalała piechota. Gościńcem szły harmaty, lśniące jak ze złota, a za niemi pułki jazdy, ściśnięte w kolumnę. Z konnicą był sam cesarz. Stał i patrzył spokojnie. Hiszpan trzymał się krzepko. Raz wraz w pułki cesarskie, gdyby w żywe morze, wpada bomba rycząca, głębią jego porze. I począł żołnierz szemrać: „Nie przejdziemy tędy".

---

[1]) Samosierra — wąwóz w Hiszpanji, zasłaniający wojskom Napoleona drogę na Madryt; tam w r. 1809 legjony polskie okryły się nieśmiertelną sławą; [2]) oddział jazdy; [3]) Napoleonie; [4]) kanonier— żołnierz, obsługujący armatę; [5]) strzelcy.

154. Przepisz, podkreśl słowa osobowe raz, a imiesłowy—dwa razy:

Nagle cesarz nadjechał. Pękające granaty ryły granit twardy. Wtem szwadron przebiegł płomień, kurzawą okryty. Nadleciał pędem major od cesarskiej świty. „Kapitanie! — zakrzyknął — komenda cesarska: wskok szarżować [1]) na wąwóz i wziąć działobitnię. Niech żyje cesarz!" Myśmy ryknęli: „Niech żyje!" Wpadliśmy w wąwóz. Gnamy... Rąbiem, jak szatany. Z przed kopyt ogłupiałe zmykają Hiszpany. Wskok, wskok, wskok, do czarta! Baterja jedna, druga i trzecia, i czwarta zdobyta! Kozietulski w najpierwszym momencie stracił konia i runął na wąwozu skręcie. Nie zginął. Wstał i pieszo pobiegł do ataku. Dziewanowski z Rowickim zostali na szlaku [2]). Rudowski na armacie legł, przez siebie wziętej. Krzyżanowski zabity, Krasiński pocięty! A przy czwartej baterji, posoką zbryzganej, mdlał dzielny Niegolewski z jedenastu rany. Jam się ocknął w krwi cały na ostatniem dziale.

155. Czynności i stany, wskazane w podanych niżej słowach, oznacz w ten sposób, żeby nie wskazywać na tego, kto je wykonywa lub kto im podlega:

Ptak *śpiewa,—śpiewanie, śpiewać.*

Ptak *lata,* —

Ryba *pływa,* —

Człowiek *chodzi,* —

Człowiek *myśli, pracuje, walczy,* —

156. Utwórz bezokoliczniki w następujących czasownikach:

---

[1]) szarża—atak jazdy; [2]) szlak—droga, gościniec.

Rwę — kraję — ryję — kopię — grabię — orzę — sieję — bronuję — żnę — rznę — piłuję — rąbię — tłukę — piekę — mogę — strzegę.

157. Jakie zakończenie mają bezokoliczniki polskie?

158. W podanem niżej zestawieniu zastanów się, na czem polega różnica między formami czasownika, wyróżnionemi tłustym drukiem:

Zachodzące *słońce świeciło.—Słońce,* ***zachodząc,*** *świeciło.*

Czy wyraz *zachodząc* odmienia się? Czy ma on formy przypadków lub osób? A czy imiesłów przymiotnikowy odmienia się? Z jakim wyrazem łączy się imiesłów *zachodzące* i z jakim się wiąże wyraz *zachodząc*?

Co oznacza wyraz *zachodząc*?

Co oznacza wyraz *świeci*?

Więc na czyją właściwość wskazuje wyraz *zachodząc*?

Jak się nazywają wyrazy, oznaczające właściwości czynności i stanów?

Więc znaczenie jakiej części mowy ma wyraz *zachodząc*?

159. W związku z podanemi słowami utwórz imiesłowy przysłówkowe, według wskazanego wzoru:

piszę—pisząc, zebrał—zebrawszy,
przyszedł—przyszedłszy,

czytam —	wziął —	przybiegł —
rysuję —	ukrył —	upadł —
maluję —	schował —	zaniósł —
szyję —	zamknął —	zawiózł —

160. Wskaż imiesłowy przysłówkowe i bezokoliczniki:

Żyć to pracować.—Cierpieć dla ludzi jest cnotą.— Lepiej zyskać setnego przyjaciela, niż pierwszego nieprzyjaciela.—Kto, patrząc, nie widzi, ten źle patrzy.—

Kto, słuchając, nie słyszy, ten źle słucha. — Szanując innych, uczymy się szanować samych siebie.—Sumiennie wykonywając cudze rozkazy, sami uczymy się rozkazywać.—Kto, śpiewając, się modli, ten dwa razy się modli.

161. Napisz trzy zdania z bezokolicznikiem i trzy takie zdania, w którychby był użyty imiesłów przysłówkowy!

162. Zastanów się, na czem polega różnica między słowami, zestawionemi w podanych niżej szeregach:

Uczeń pisze.—Uczeń pisałby, gdyby miał zeszyt.—Piszcie.

Słuchałem twego opowiadania.

Słuchałbym twego opowiadania, ale mi czas na to nie pozwala.

Słuchaj mojego opowiadania!

163. Przytocz kilka słów w trybie orzekającym!

164. Daj kilka przykładów na tryb przypuszczający!

165. Wymień kilka słów w trybie rozkazującym!

166. Wskaż tryby czasowników:

Nie czyń drugiemu, co tobie niemiłe! — Człowiek strzela, Pan Bóg kule nosi. — Człowiek mierzy, Pan Bóg uderzy. — Świeć przykładem, jaśniej cnotą! — Módl się i pracuj!—Trzy razy odmierz, a raz ukraj!— Dałbyś mi pokój! — Zaszlibyście kiedy do mnie! — Kto dobrze umierzy, dobrze trafi.—Bądź szczęśliwy!— Oby ci nieba zawsze pomagały!

167. Zastanów się, na czem polega różnica między słowami, zestawionemi w przytoczonych niżej szeregach. Wskaż osobę podmiotu i zwróć uwagę, jak się ona zachowuje wobec czynności lub stanu orzeczenia:

Matka pieści syna—Matka jest pieszczona przez syna.
Matka całuje syna—Matka jest całowana przez syna.
Matka kocha syna—Matka jest kochana przez syna.

168. Wskaż stronę czynną i bierną:

Dobremi chęciami piekło jest brukowane.—Nieodrazu Kraków został zbudowany. — Kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje.—Kto kocha i szanuje ludzi, ten sam bywa kochany i szanowany. — O co nie dbamy, zapominamy. — Co zostało zaniedbane, prędko bywa zapomniane.

Wymień jaki czasownik i użyj go w stronie czynnej i biernej!

169. Przepisz, podkreśl słowa i oznacz ich tryb i stronę:

Wstań, o dziecię, idź na pole, gdzie pot ludu wsiąka w rolę, gdzie pod naszem jasnem niebem kłosy brzęczą żytnim chlebem, jako harfy szklane. Idź i słuchaj, a w tym szumie może serce twe zrozumie, jakie to tam rosy świecą, jak masz uczcić dolę kmiecą i chłopską sukmanę.

IV. Przysłówki.

170. Wskaż przysłówki:

Piękna jest noc na stepie! Nieraz ucliszą się wiatry. Głęboko roztwiera się niebo i ślicznie wyiskrza się mleczna droga. Koń rzeźwi się chłodem i strzyże czujnie uszyma, a głucho na milę tętni ziemia pod kopytami tabunu. Za łupem niespokojnie uganiają się ziemne sowy. Przepiórki zcicha kwilą; bąk wodny grubo huka po trzcinach. Równo i płasko leży świat stepowy. Mgły lekko słać się poczynają; gwiazdy

powoli bledną, ogniska nieznacznie popieleją. A gdy słońce podejdzie, zrywa się znowu wicher stepowy od wschodu. Kto nie widział nigdy stepu, ten nie poznał wszystkich piękności natury.

V. Zaimki.

171. Wskaż wyrazy, oznaczające przedmioty i wyróżnij w nich rzeczowniki i wyrazy, które zastępują rzeczowniki:

Skwarzyła słońca letniego pożoga; od niej ptaki w zbożowym ukryły się lasku; tamte leżą w murawie, te kąpią się w piasku. — Cóż to znaczy? — Co to będzie?—On mówi o sobie.—Błogosławiony ten, kto ma serce.—Kto rano wstaje, temu Pan Bóg daje.—Chłopiec uczy się.—Niema kamienia na tych polach, któregoby moja nie trąciła stopa.—Co z wozu spadło, to przepadło. — Bliżej coś się ruszyło. — Wszyscy wstali od stołu.—Każdy groźnie spoziera i pokręca wąsa.

172. Ułóż zdanie tak, żeby w niem był użyty zaimek!

173. Wskaż zaimki:

Przed pięćdziesięciu czy więcej laty żył w jednej wiosce młodzian bogaty, hoży, wesoły, jeden z tych ludzi, którego serca nic nie wystudzi. Więc wszyscy brata widzieli w Janku, a on zajęty był bezustanku: temu, owemu, czy to czy owo. Kochał swą wioskę, chlubił się wioską, kochał rodziców duszą synowską. I z tą miłością rodzinnej ziemi dobrze mu było między swoimi. Bywało we wsi śmierć kogoś bierze, Janek, jak dziecko, spłacze się szczerze. Zato gdy we

wsi jakaś hulanka, za siódmą górą posłyszysz Janka. On na weselach za drużbę stanie, on pierwszy oracz na dworskim łanie, przodowy kosiarz na sianożęci, nigdy mu nie brak siły i chęci.

174. Wskaż zaimki:

Każdy się uczył niewiedzieć czego.—On siebie sam nie pojmuje.—Cóż to znaczy?—Ten bije, tamten odbija; tamten się chyla, ten na palce podnosi.—Wkoło nich ciągnęły się lasy. — Nic tu nie widzę dokoła. — Śliczny kraj opuściłem i może już do niego nigdy nie wrócę.—Co się u was dzieje?

Nie działo się w Dobrzynie nic bez Maćka rady.—Przynosi to zaszczyt pańskiemu doświadczeniu.—Pomiędzy Niemcami był wajdelota litewski; ten często mię wabił do siebie; on mię często ku brzegom Niemna sinego prowadził. — Jest przecie na świecie człowiek, który przytuli moje drogie dziecię.

175. Wskaż zaimki osobowe:

Pan strzelił, trafił kaczkę, pies dostał i dobił; a gdy spostrzegł brytana, który nic nie robił, zgrzytnął zębami: „My tylko sami, wyżły legawe, dajem wam strawę, a wy śpicie, leniuchy!" — „Patrz na moje łańcuchy—rzekł brytan, stróż domowy.—Gdy ty idziesz na łowy, ja nic wprawdzie nie robię; ale gdy w nocnej dobie do wczasu[1]) się sposobisz i nic wtedy nie robisz, ja pana, ciebie, dom strzegę!".

176. Co oznacza wyraz *ja*?

177. Jakie znaczenie ma wyraz *ty*?

178. Co może oznaczać wyraz *my*?

179. Jakie znaczenie może mieć wyraz *wy*?

---

[1]) wczas = wypoczynek.

180. Wskaż zaimki i określ, do jakiej klasy one należą:

Pewien król miał wielkie królestwo, pełne wszelkiego bogactwa. Miasta w tem królestwie były także znaczne i bogate. Ale król bogactwem swojem się nie cieszył. „Co mi tam po zbożu—mówił—albo i po tych lasach i po tych rybach w rzece i po tych stadach, kiedy ja to muszę wywozić do swoich sąsiadów za złoto, bo go u siebie nie mam. Pewnego dnia król spotkał na drodze bogatych kupców. Król obejrzał wszystkie ich towary i powiedział: „Na nic mi wasze towary, bo mi potrzeba złota, żebym niem mógł zbogacić siebie i cały mój naród". Był między kupcami staruszek jeden mądry. Staruszek ten wystąpił naprzód i rzekł: „Mam ja w worku takie nasienie, z którego złoto wyrasta". Król bardzo się ucieszył. Nazajutrz dano znać, że w ten a w ten dzień król sam będzie takie ziarno siał, z którego wyrasta złoto. Zadziwił się naród cały na tę nowinę; zbiegli się wszyscy na owo pole patrzeć, jak też to cudne ziarno wygląda. Król brał z mieszka owo ziarno cudowne i rzucał je w pulchną ziemię.

181. Przepisz, podkreślając zaimki:

Po niejakimś czasie spojrzy król pewnego ranka na to pole, aż tu niebieszczy się ono, jak to niebo nad ziemią. Zamiast złota wyrósł śliczny len. Król się rozgniewał i kazał przyprowadzić starego kupca. „Królu, rzekł staruszek, to jest owo złoto, które z owego ziarna wyrość miało. Ze lnu płótno tkać można, a płótno jest poratowaniem ubóstwa i niedostatku". Król dziękował starcowi: „Złota chciałem,

a ty mi lepszą rzecz dałeś, bo w tym lnie cały mój lud ubogi chodzić będzie".

182. Wskaż zaimki i określ ich liczbę i przypadek: Będzie to, co Bóg da. — Bojaźliwy nic wielkiego nie sprawi.—Wszyscy odpowiadają za swoje błędy.— Kto niepotrzebnie kupuje, ten sam siebie oszukuje.— Cudzą szkodą nikt się nie zbogaci.—Dobry człowiek nie krzywdzi nikogo. — Człowiek bez cnoty, uroda bez serca, serce bez siły za nic nie stoją. — Komu w drogę, temu czas. — Ci, którzy źle robią, sami sobie szkodzą.

183. W podanych niżej przykładach zaimki, położone w liczbie pojedyńczej, użyj w liczbie mnogiej według wskazanego wzoru:

Na stawie pływały kaczki; ta (te) szukała (-y) żeru, tamta (tamte) krążyła (-y) po wodzie. — Po południu przyjechali do nas goście; ten bawił się w domu, tamten wyszedł do ogrodu.—Dzieci wróciły z lasu; każde miało dzbanek jagód. — Goście wrócili ze spaceru; każdy był bardzo wesoły. — W sadzie rosły piękne drzewa; każde miało owoce. — Z pola wracały żniwiarki; każda niosła sierp w ręku.—W tygodniu jest siedem dni; który z nich jest dla ciebie najprzyjemniejszy? — Masz wielu kolegów; który jest dla ciebie najmilszy? — Czytałeś niejedną książkę; która ci się najwięcej podobała?

184. Jaką postać mają w mianowniku liczby mnogiej zaimki: *ten*, *ta*, *to*; *tamten*, *tamta*, *tamto*; *wszystek*, *wszystka*, *wszystko*; *który*, *która*, *które*?

185. W podanych niżej przykładach w miejscach, gdzie są położone kreski, użyj odpowiedniej formy zaimka *on*, *ona*, *ono*:

Chłopcy wrócili z dalekiej wycieczki, byli — dosyć zmęczeni i zakurzeni.—Do starego kościoła weszli podróżni, zwiedzali — pamiątki historyczne. — Kłęby dymu buchnęły po gmachu, w jednej chwili zasłoniły—wszystko.—Dobre dziewczyny pomagały matce w pracy, były—dla niej prawdziwą wyręką. — Widnokrąg zasłoniły ciężkie chmury, wróżą—wielką burzę.— Z bagien powstały wiotkie mgły, snują się — powoli nad ziemią. — Ptaki ucichły i pochowały się po gniazdach; jak—czują zbliżającą się burzę!—Konie ruszyły raźno; jak — wiedzą, kiedy wracają do domu!

186. Przepisz i podkreśl formy osobowo-męskie zaimków raz, a formy rzeczowe—dwa razy:

Niewszyscy wiedzą, co sąsiedzi jedzą. — Ci się bawią, tamci pracują. — Wszyscy go chwalą, a nikt nie gani. — Oni go się boją, ale kochają. — Tamci wyszli, ci weszli.—Te wyszły, tamte weszły.—Niema już jaskółek; wszystkie już odleciały.—Przyłóż do nauk pilności, doprowadzą cię one do godności.

187. W podanych niżej przykładach zwróć uwagę na biernik liczby pojed. zaimka *on*:

Czy znasz mojego przyjaciela? — Znam go bardzo dobrze.
Czy widziałeś naszego nauczyciela? — Widziałem go wczoraj.
Od kogo dostałeś tego pięknego konia? — Dostałem go od wuja.
Po długiej suszy spadł nareszcie deszcz.—Wyczekiwaliśmy go z upragnieniem.
Miasto nasze ma piękne okolice, otaczają je malownicze wzgórza.

Dzieci znalazły przy drodze małe pisklę i przyniosły je do domu.
Napisałem ćwiczenie i pokazałem je nauczycielowi.

188. W przytoczonych niżej zdaniach na miejsce kresek połóż, gdzie należy, formy *go* i *je*:

Miłe i piękne jest nasze miasto, kocham—bardzo.— Nasz nauczyciel jest dobry i wyrozumiały, kochamy— wszyscy.—Drzewo spróchniało ze starości, więc trzeba — ściąć. — Za ogrodem rósł mały lasek sosnowy, lubiłem—często odwiedzać. — Słyszeliśmy skowronka, ale — nie widzieliśmy, bo się wzbił bardzo wysoko.— Słońce przestało świecić, zakryła — czarna chmura. — Powietrze było duszne, wypełniała — gęsta mgła. — Zboże już dojrzało, trzeba—żąć.—Słowo z ust wyleci, ale nie wróci: zastanów się, nim—powiesz. — Znaleźliśmy w polu opuszczone pisklę i postanowiliśmy—wyhodować.—Przyjechał miły gość, witaliśmy — serdecznie. — Założyliśmy ogródek i otoczyli — płotem. — On jest grzecznym chłopcem, więc — wszyscy kochają. — Szczęście samo nie przychodzi, trzeba—zdobywać.

189. Jaka jest różnica w użyciu form *go* i *je*?

190. Przytocz kilka zdań, w którychby był użyty zaimek *go*!

191. Daj przykłady (w zdaniach) na użycie zaimka *je*!

192. W podanych niżej przykładach zwróć uwagę na biernik liczby mnogiej zaimka *on*:

Kto bliźnich kocha, ten ich czynem kocha. — Kto sąsiadom rad, ten ich mile widzi. — Kto chce wrogów zwyciężyć, musi ich własną bronią pobić. — Kto się w pięknych koniach lubuje, niech je pięknie utrzy-

muje.—Kto chce błędów poniechać, niech je przedtem dobrze pozna. — Kto bicze na innych kręci, ten je często sam na sobie poczuje. — Kto chce mieć dobre drogi, niech je często naprawia.— Kto dzieciom zbytnio folguje, ten je często popsuje.—Kto ziarna rzuca w ziemię, ten je później zbiera.

193. W przytoczonych niżej zdaniach na miejsce kresek połóż, gdzie należy, formy *ich* i *je*:

Kto się z gośćmi mile bawi, ten — rad widzi.—Kto sieje kłótnie, ten—później zbiera.—Kto nauki zdobywa, ten—umie cenić. — Kto chce, żeby go ludzie szanowali, musi—także szanować.—Kto lubi książki, ten—z przyjemnością czyta.—Kto ma szczerych przyjaciół, ten—szczerze kocha.—Kto ma przyrodzone zdolności, ten — ćwiczyć i rozwijać powinien. — Kto ma miłe wspomnienia, ten — rad przypomina.

194. Jaka jest różnica w użyciu form *ich* i *je*?

195. Daj przykład (w zdaniu) na użycie formy *ich*!

196. Użyj w zdaniu formy *je*!

VI. Liczebniki.

197. Wskaż liczebnik:

O godzinie siódmej wieczorem zamknięto kościół.— Zegar bił na ścianie godziny dziesiątą, jedenastą, aż nakoniec i dwunastą uderzył.—Oboje uklękli i pacierz zmówili.—Już naprzeciw księżyca gwiazda jedna, druga błysnęła, już ich tysiąc, już miljon mruga. — Odezwały się chórem podwójnym dwa stawy. — Trzy pagórki wznoszą się wśród rozległej równiny. — Sypały się miljony iskier. — O dwa tysiące kroków zamek stał za domem. — Wyjechałem o godzinie dwunastej

w południe.—Jechali trzy dni i dwie noce, a trzeciego wieczora wjechali w ogromną puszczę. — Dzień szóstego listopada jest dniem moich urodzin. — Mam czworo rodzeństwa. — Jest na to dwojaki sposób. — Miesiąc ma półpięta tygodnia.—Dwojaka robota Panu Bogu niemiła.

198. Daj kilka przykładów na liczebniki ilościowe i porządkowe!

199. W związku z podanemi niżej liczebnikami ilościowemi utwórz odpowiednie porządkowe:

3 okna	10 chłopców	6 miesięcy
5 ławek	4 ludzi	2 lata.

200. W związku z podanemi niżej liczebnikami porządkowemi utwórz odpowiednie ilościowe:

czwarty szczebel,	piąty koń,	dwudzieste krzesło,
drugie piętro,	piąty żołnierz,	dwudziesty człowiek.

201. Do podanych niżej rzeczowników dodaj wskazane w cyfrach liczby: 2 *rodziców*, 3 *rodzeństwa*, 5 *dzieci*, 6 *piskląt;* 5 *nożyczek*, 6 *obcęgów*, 5 *grabi*, 6 *wideł*, 5 *ust*!

202. Wskaż liczebniki porządkowe, główne, ułamkowe, mnożne i wielorakie:

Przed siedmiu laty — tak opowiadał stary myśliwy — przybyły w te strony dwa stada wilków; każde liczyło około dwunastu sztuk. Dwudziestego stycznia jedno stado podeszło nocą do wsi. Wilki podkopały się do chlewa i pożarły cztery sztuki świń. Nazajutrz, dwudziestego pierwszego stycznia, zrobiliśmy polowanie. Wyszło w nagankę około czterdziestu ludzi z drągami i widłami, strzelców było ze dwudziestu. Nigdy tego nie zapomnę, jak spudłowałem wtedy o półpięta kroku. Wilki rozbiły się podczas obławy; jeden

wilk nawet znikł bez śladu. Ubito już trzy, a pięć przerwało się przez łańcuch obławników. Na mnie wyparowały odrazu aż cztery wilki. Na przedzie szło ogromne wilczysko. Zwierz kroczył wolno i spokojnie, naraz stanął i w trzykrotnym susie znalazł się prawie tuż przy mnie. Wypaliłem mu z dwururki prosto w ślepie. Rozległ się podwójny huk, ale wilk szedł dalej. Gdy przebiegał koło drzewa, za którem stałem, usłyszałem trzykrotny zgrzyt zębami. Zwierz najeżył kudły na sfałdowanym w podwójnym pierścieniu karku i poszedł. Strzeliłem po raz drugi i znów chybiłem. Zrobiłem trzykrotny znak krzyża i pomyślałem, czy to nie był wilkołak, to jest zła dusza w wilczej skórze. Niestety, dwojakiej odpowiedzi na to pytanie być nie mogło, bo nigdy mi się nic podobnego nie zdarzyło.

VII. Wyrazy niesamodzielne.

203. W podanych poniżej zdaniach zastanów się, które wyrazy mają znaczenie samodzielne, a które takiego znaczenia nie mają:

Bez lejca na wóz, bez wiosła na wodę, bez ostróg na konia nie siadaj!—Za lata zbieraj na zimę.—Szedł przez las, a drzew nie widział.—Ogień i woda dobrzy słudzy, ale źli gospodarze. — Bóg nierychliwy, ale sprawiedliwy.

Czy wyrazy: *bez, na, za, przez... a, i, lecz, ale...* mają poza zdaniem jakieś samoistne znaczenie?

204. W podanych niżej zdaniach wskaż wyrazy niesamodzielne i zwróć uwagę, jakie wyrazy samodzielne zostały przez nie połączone:

Południe było ciche i gorące.—Wstawały wiotkie i lekkie mgiełki.—Tu i owdzie ukazały się chmury.—Nagle ciemność zasłoniła wioskę i pola.—Zaległa martwa cisza i ciemność.—Spadł drobny ale gęsty grad.—Ludzie pośpiesznie uciekali z pola do domów.—Niebo na zachodzie zaczęło się wyjaśniać. — Po chwili deszcz się uciszył.

205. Rozbierz podane niżej zdania i wskaż spójniki i przyimki:

Na niebie płoną tu i owdzie łuny. — Co chwila jedno działo to błyśnie, to zagrzmi.—Bądź ty, bądź ja pójdziemy.—Droga to wiła się w górę, to spuszczała się na dół.—Przed nami roztaczał się krajobraz piękny, ale dziki. — Był to wódz dzielny, jednak nieszczęśliwy.

206. W podanych niżej zdaniach oddziel podmiot od orzeczenia i wskaż wyrazy, które zawierają właściwą treść orzeczenia:

Śnieg jest biały. — Lód jest zimny. — Słońce jest ciepłe.—Pogoda była prześliczna. — On został żołnierzem.

207. Wskaż słowa posiłkowe i zastanów się, kiedy bywają one używane:

Czas wczoraj był brzydki, niebo było pochmurne. Dziś pogoda jest ładna, niebo jest czyste.—Ja jestem nauczycielem, a ty będziesz żołnierzem.

208. Rozbierz podane niżej zdania i zwróć uwagę, czy wyrazy: *jest*, *był*, *będzie*, *został*... mają zawsze znaczenie słów posiłkowych:

Bóg jest wszędzie.—Bóg jest sprawiedliwy.—Nauczyciel był już w klasie.—Nauczyciel był wyrozumia-

ły.—On został w domu.—On został uczniem.—Jutro będzie pogoda.—On będzie grzeczny.

209. Daj przykłady na wyrazy: *jest*, *był* i t. d., użyte w znaczeniu czasowników i słów posiłkowych

210. W podanych niżej zestawieniach zwróć uwagę na różnicę znaczeniową wyrazów:

słuchasz : czy słuchasz?—umiesz : czy umiesz?
powiedz! : powiedzno!—chodź! : chodźno!
daj! : dajże!—weź! : weźże!
czyta : niech czyta!—pisze : niech pisze!

211. Wskaż partykuły (wyrazki):
Dajże mi pokój!—Chodźno tutaj!—Czy byłeś w Krakowie? — Niech Bóg czuwa nad tobą! — Czy nikt cię nie odwiedza?—Masz przecież przyjaciół.

212. Daj kilka przykładów na użycie wyrazków.

NAUKA O GŁOSKACH.

I. Sposób powstawania głosów.

213. Co to jest?[1])

214. Co teraz słyszycie?

215. Czy nie słyszeliście innych głosów? Jakie jeszcze znacie przedmioty, które wydają głosy?

216. Czy zwierzęta wydają głosy?

217. Jak nazywasz głosy, wydawane przez znane ci zwierzęta?

---

[1]) Nauczyciel pokazuje dzieciom dzwonek. Po otrzymaniu odpowiedzi na pierwsze pytanie dzwoni.

218. Czy *szum* wiatru, *plusk* wody, *szmer* lub *szelest* liści, *trzask* ognia, *huk* piorunu, *szczęk* żelaza są dźwiękami?

219. Zapomocą jakiego zmysłu poznajemy głosy?

220. Czy ludzie wydają głosy? Z czego się składa mowa ludzka?

221. Jak powstają głosy? Czego potrzeba, żeby głos powstał?

a. Czy wszyscy słyszą? Dlaczego niektórzy ludzie nie słyszą? Czego więc przedewszystkiem potrzeba, ażebyśmy słyszeli?

b. Czy posiadanie zdrowych uszu wystarcza, abyśmy słyszeli głosy? Czy macie zdrowe uszy? A czy zawsze dochodzą was głosy? Czy nigdy nie przebywaliście w ciszy? Oto, teraz w klasie jest zupełna cisza. Ale uważajcie, co teraz robię![1]) Skąd powstał ten głos? Wiecie, że zewsząd otacza nas powietrze, bez którego żyćbyśmy nie mogli. Otóż wskutek gwałtownego zsunięcia dłoni, znajdujące się między niemi powietrze uległo nagłemu zgęszczeniu, a powietrze z zewnątrz stało się wskutek tego rzadszem. W ten sposób znalazły się obok siebie dwie warstwy powietrza różnej gęstości. Warstwy te mieszają się z sobą i wywołują wskutek tego falowanie. Dzieje się tu mniej więcej to samo, co łatwo możemy zobaczyć, gdy, naprzykład, do herbaty nalejemy śmietanki lub mleka[2]).

---

[1]) Nauczyciel klaszcze w dłonie; [2]) pożądaneby było, aby nauczyciel doświadczenie to pokazał dzieciom.

II. Narządy mowy i ich czynności.

222. W jaki sposób poznajesz, że człowiek mówi? Czy tylko zapomocą słuchu? Gdy patrzysz na dwóch ludzi, z których jeden mówi, a drugi milczy, w jaki sposób rozpoznajesz, który z nich mówi?

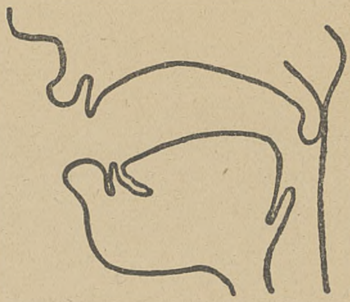
Czem poruszasz podczas mówienia?

223. Przypatrz się podanym na rys. 1 narządom mowy

224. Zastanówmy się, do czego nam służy narząd oddechowy i jakie ma on znaczenie przy wytwarzaniu głosek!

a. Oddychajcie wolno i głęboko i zwróćcie uwagę, co się dzieje podczas tej czynności płucami!

b. Co się dzieje w chwili, gdy rozszerzamy płuca i co następuje, gdy je kurczymy?

Położenie ust przy *a*.

c. Z jakich ruchów składa się czynność oddychania?

225. Zasłońcie uszy dłoniami i wymawiajcie wyraźnie, głośno i przeciągle: *s—z*, *sz—ż*, *c—dz*, *cz—dż* Czy nie dostrzegacie jakiej różnicy?

Czy podczas wymawiania *z*, *ż*, *dz*, *dż* nie wyczuwacie wyraźnego dudnienia w uszach? Czy czujecie to samo

Położenie ust przy *f*, *w*.

dudnienie, gdy wymawiacie *s*, *sz*, *c*, *cz*?

226. Jaka jest różnica między *f* : *w*, *ś* : *ź*, *dź* : *ć*, *d* : *t*, *k* : *g*?

227. Jakiego rodzaju są głoski: *s*, *c*, *sz*, *cz*, dźwięczne czy bezdźwięczne?

228. Jak brzmią głoski dźwięczne, odpowiadające bezdźwięcznym *s*, *c*, *sz*, *cz*?

229. Jakie głoski bezdźwięczne odpowiadają dźwięcznym *b*, *d*, *g*?

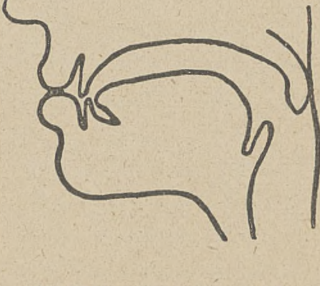
230. Wymawiajcie razem ze mną wyraźnie i przeciągle głoskę *a* i patrzcie na moje usta!

Czy przy wymawianiu głoski *a* jama ustna jest otwarta czy zamknięta?

231. Wymawiajcie wraz ze mną spółgłoskę *p* i patrzcie na moje usta!

Czy przy wymawianiu głoski *p* zamykamy usta?

232. Wymawiajmy teraz głoskę *b*! Czy jama ustna przy wymawianiu tej głoski jest otwarta czy zamknięta?

Położenie ust przy *p*, *b*.

233. Kto ma lusterko, niech w nie spojrzy i wymawia wraz ze mną wyraźnie i przeciągle głoskę *f*! Czy otwór jamy ustnej przy wymawianiu tej głoski jest zamknięty, rozwarty czy też cokolwiek tylko przymknięty?

234. Wymawiajcie głoskę *w* i zwróćcie uwagę na to samo

235. Przyjrzyj się podanym na str. 105 i 106 rysunkom i zwróć uwagę, w jakiem położeniu znajduje się jama ustna podczas wymawiania głosek *a*, *f*, *w*, *b*, *p*!

236. Jakie należy rozróżniać głoski ze względu na stopień zamknięcia jamy ustnej?

237. Czy samogłoski są głoskami otwartemi czy zamkniętemi? Do jakiego szeregu głosek zaliczyć należy spółgłoski?

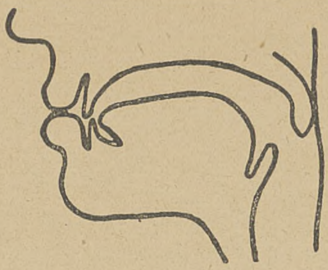
238. Wymawiajcie spółgłoski szczelinowe *f*, *w*! Czy możecie je dowolnie przedłużać?

239. Wymówcie spółgłoski zwarte *p*, *b*! Czy możecie je tak samo, jak spółgłoski szczelinowe, według swej woli przedłużać?

240. Wymów głośno i wyraźnie spółgłoski *t*, *d*, *s*, *z* i przysłuchując się ich brzmieniu, staraj się określić, czy są to spółgłoski zwarte czy szczelinowe!

241. Wymawiajcie wraz ze mną kolejno spółgłoski *b* : *m*, *b* : *m*, *b* : *m*! Jaka jest między niemi różnica? Zasłońcie dłonią usta i przysuńcie lusterko do nosa! Czy przy wymawianiu *b* lusterko potnieje? Zwróćcie uwagę, co się stanie z powierzchnią lusterka, gdy będziemy wymawiali *m*! Zasłońcie dłonią usta i wymawiając *b* : *m*! Patrzcie, co się dzieje z płomieniem zapałki, którą zbliżam do nosa!

W jaki sposób możemy kierować wydech raz przez usta tylko, innym razem przez usta i nos? Jaka część narządów mowy jest przytem c z y n n a? Przyjrzyj się podanym niżej rysunkom! Jaka jest różnica w położeniu miękkiego podniebienia przy *b* przy *m*?

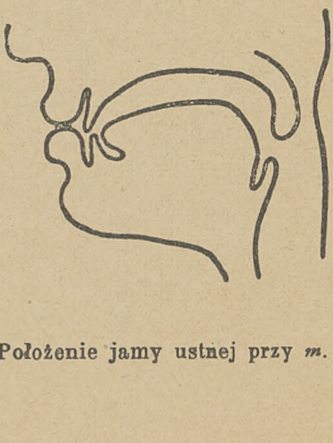

Położenie jamy ustnej przy wymawianiu *b*.

242. Jaka jest różnica między spółgłoską *d* a *n*? Od czego ta różnica zależy? Jakie jest położenie miękkiego podniebienia przy *d* i przy *n*?

243. Czy język p o l s k i ma tylko spółgłoski nosowe? Jakie mamy samogłoski nosowe?

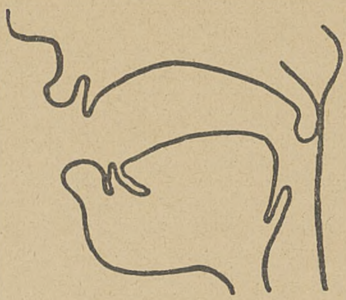
244. Na czem polega różnica między samogłoskami *o* : *ą*? *e* : *ę*? Od akiego ruchu ta różnica zależy? Jakie jest położenie miękkiego podniebienia p r z y wymawianiu samogłosek *o*, *e* i *ą*, *ę*?

Położenie jamy ustnej przy *m*.

III. Podział samogłosek.

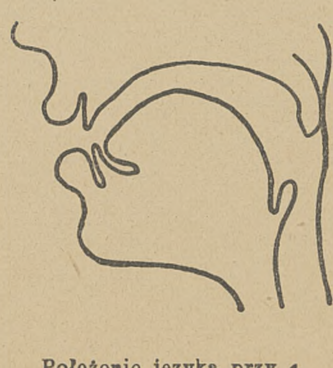
245. Połóżcie końce palców na język i wymawiajcie wraz ze mną samogłoski *a — e — i*! Jakie ruchy wykonywacie językiem? Czy język się podnosi ku górze, czy opuszcza na dół? Przy której z tych samogłosek język est najwyżej ku górze wzniesiony i przy której jama ustna jest najbardziej otwarta? Przyjrzyjcie się podanym rysunkom.

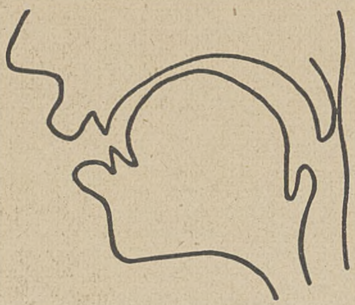
Położenie języka przy *a*.

246. Połóżcie końce palców na język i wymawiajcie wraz ze mną samogłoski *a—o—u*! Jakie ruchy wykonywacie językiem? Czy język wznosi się ku górze, czy opuszcza ku dołowi? Przy której z tych samogłosek język jest najwięcej ku górze wzniesiony i przy której z nich jama ustna jest najszerzej rozwarta?

Przyjrzyjcie się podanym niżej rysunkom:

Położenie języka przy *e*.

Położenie języka przy *i*.

247. Połóżcie palec na język i wymawiajcie ze mną *e—o*, *i—u*! Jaka część języka podnosi się przy *e*, *i* i jaka przy *o*, *u*?

248. Określ, czy samogłoski *ę*, *ą* należą do tylnego czy do przedniego szeregu!

249. Wymawiajcie ze mną samogłoski *e — o*, *i — u* i zwróćcie uwagę na układ warg!

250. Na czem polega różnica między samogłoskami *e* : *ę*, *o* : *ą*? Od czego ta różnica zależy, ruch jakiego narządu ją wywołuje?

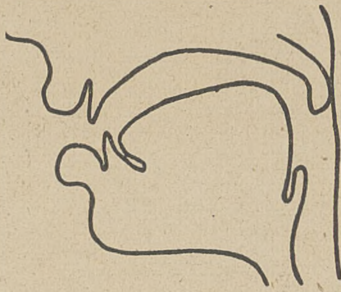
251. Wymawiajcie ze mną głośno i wyraźnie samogłoski: *a*, *e*, *ę*, *i*, *y*, *o*, *ą*, *u*! Czy odczuwacie d r g a n i a wiązadeł głosowych? Czy samogłoski są głoskami dźwięcznemi czy bezdźwięcznemi?

Położenie języka przy *a*.

252. Przepisz, podkreślając litery, oznaczające **samogłoski**:

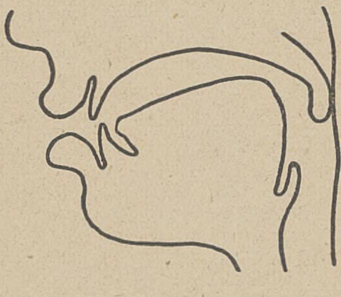
Prawda, cnota a sprawiedliwość na jednem się gnieździe lęgną. — Oliwa nie brata się z wodą.—Niepoprawnym karanie nie pomoże. —Kruk krukowi oka nie wykole.—Niema róży bez kolcy.

Położenie języka przy *o*.

253. Z ćwiczenia poprzedniego wypisz 9 liter, oznaczających samogłoski, tak, aby **żadna** ch nie powtarzała się dwa razy! Przeczytaj głośno te litery! Czy każda z nich oznacza inną samogłoskę?

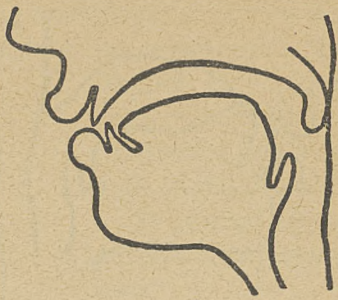
Jaka samogłoska bywa dwojako oznaczana w piśmie polskiem

Położenie języka przy *u*.

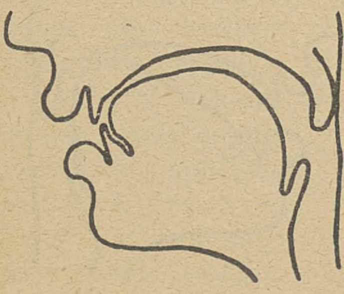

Położenie jamy ustnej przy *p*.

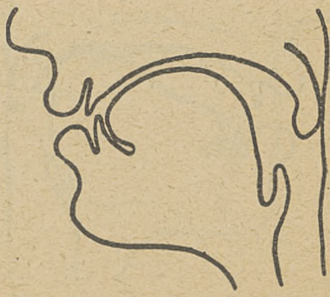

Położenie jamy ustnej przy *f*.

261. Wymówcie szybko jedną po drugiej spółgłoskę *t* : *s*, *t* : *sz*! Jakie otrzymaliście głoski?
Czy przy wymawianiu *t* powstaje zwarcie czy szczelina? Czy spółgłoski *s* : *sz* są zwarte czy szczelinowe? Więc w jaki sposób powstają spółgłoski *c*, *cz*?

Położenie jamy ustnej przy *s*.

Położenie jamy ustnej przy *sz*.

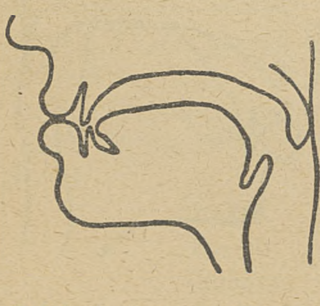
Położenie jamy ustnej przy *ch*.

262. Jaka jest różnica między spółgłoskami: *c* : *dz*, *cz* : *dż*? Do jakiego szeregu należy zaliczyć spółgłoski *dz*, *dż*, jeżeli weźmiemy pod uwagę właściwy im stopień zwarcia jamy ustnej?

263. W jaki sposób powstają spółgłoski *ć*, *dź*? Czy są one zwarte, szczelinowe czy zwarto-szczelinowe?

264. Wymień kilka spółgłosek zwartych, zwarto-szczelinowych i szczelinowych!

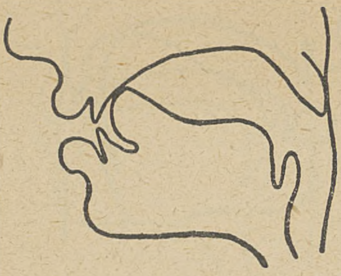
265. Wymawiajcie ze mną spółgłoskę *m* i zwróćcie uwagę na sposób jej wytwarzania! Czy następuje przy

Położenie jamy ustnej przy *b*.

Położenie jamy ustnej przy *m*.

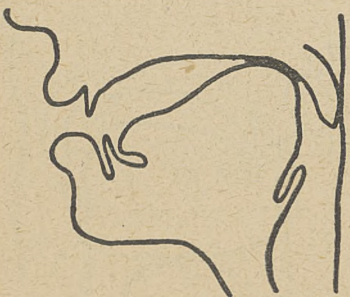

Położenie języka przy *t*.

Położenie języka przy *t'*.

niej zwarcie? Czy spółgłoski zwarte, jak: *p*, *b*, *t*, *d*, *k*, *g*, możemy dowolnie przedłużać? Czy takie dowolne przedłużanie brzmienia jest możliwe przy *m*? Jaka jest różnica w sposobach wytwarzania spółgłosek *b* i *m*? Przyjrzyjcie się podanym niżej rysunkom:

Położenie języka przy *k*.

Położenie języka przy *k'*.

266. W jaki sposób wytwarzamy spółgłoski *d* i *n*? Jaka jest między niemi różnica?

267. Na czem polega różnica w sposobie wymawiania: *pasek* : *piasek*, *burka* : *biurka*, *mara* : *miara*, *wór*: *wiór*? Połóżcie palce na języku i wymawiajcie za mną kolejno: *pa* : *pia*, *pa* : *pia*; *bu* : *biu*, *bu* : *biu*; *ma* : *mia*, *ma* : *mia*; *wu* : *wiu*, *wu* : *wiu*! Jaka jest różnica w położeniu języka?

268. Przyjrzyjcie się podanym niżej rysunkom i powiedzcie, jaka jest różnica w położeniu języka przy wymawianiu spółgłosek *t* : *t'*, *k* : *k*

269. Jaka jest różnica między spółgłoską *d* a *d'*, *g* a *g'*?

270. Jakie jest podobieństwo między spółgłoskami *t* a *k*, *s* a *z*?

271. Jaka jest różnica między spółgłoskami: *p* : *t* : *k*, *t* : *d*, *t* : *s*, *k* : *ch*, *t* : *s* : *c*, *b* : *m*, *d* : *n*, *g* : *g'*?

V. Zgłoski i ich skład głoskowy.

272. Podane niżej wyrazy przeczytaj głośno i wyraźnie, dzieląc je na zgłoski (sylaby): *Adam* — *Oleś* — *echo*—*ucho*—*oko*—*nauka*.

273. Z ilu głosek składają się zgłoski: *a*—, *o*—, *e*—, *u*—?

274. Czy spółgłoski tworzą same przez się zgłoski?

275. Podane niżej wyrazy przepisz, dzieląc na zgłoski:

Polak	Jan
Czech	Józef
Bułgar	Jerzy
Serb	Jędrzej.

VI. Przycisk.

276. Podane niżej wyrazy przeczytaj głośno, rozkładając na zgłoski i zwróć uwagę, czy wszystkie zgłoski wymawiamy z jednakowym przyciskiem:

gród	nauka
ogród	matematyka
ogródek	arytmetyka
ogrodzenie	gramatyka.

Którą zgłoskę w wyrazie akcentujemy w języku polskim?

277. Przepisz i podkreśl zgłoski akcentowane:

Opowiem ci powieść sławną o tych czasach, co minęły, przeszły dawno. Opowiem ci różne rzeczy o tych polach, o tem niebie, o tych naszych żytnich kłosach, co tu rosną wedle ciebie.

Czy wszystkie wyrazy mają swój samodzielny akcent?

278. Wskaż wyrazy, nie mające samodzielnego akcentu:

Łzy mu kręcą się w oczach.—Zdjęła go niemoc wielka.—Nareszcie stanęliśmy u celu podróży.—Broniliście się dzielnie.—Ani jeden strzał nie byłby chybił.

279. Przepisz, podkreślając wyrazy, nie mające samodzielnego akcentu:

Po drodze stare stoją chałupy; nad niemi dymu ciągną się słupy. Przy jednej gruszka, lipa przy drugiej; i tak tam drzemią po drodze długiej. Po drodze wdali bieli się piasek; krzyż nade drogą i zaraz lasek. Pod lasem woda po łące płynie; z szumem na koła spada przy młynie. I dalej leci, snuje się, świeci—to blaskiem słońca, to gwiazdy blaskiem, światłem miesiąca i zorzy brzaskiem.

TREŚĆ.

Przedmowa do wydania ósmego 3

Zdanie i jego części (§§ 1—13).

I. Podmiot i orzeczenie. 7
II. Części podmiotu i orzeczenia rozwiniętego . . . 8

Nauka o wyrazach (§§ 14—57).

I. Rzeczownik 13
II. Przymiotnik. 19
III. Czasownik 21
IV. Przysłówek 24
V. Zaimek 25
VI. Liczebnik 29
VII. Podział znaczeniowy wyrazów samodzielnych . . 30
VIII. Wyrazy niesamodzielne 30

Nauka o głoskach (§§ 58—78).

I. Sposób powstawania głosów 32
II. Narządy mowy i ich czynności 33
III. Podział samogłosek 39
IV. Podział spółgłosek. 42
V. Zgłoski i ich skład głoskowy 48
VI. Przycisk 48

ĆWICZENIA.

Zdanie i jego części.

I. Podmiot i orzeczenie. 51
II. Części podmiotu i orzeczenia rozwiniętego . . . 54

Nauka o wyrazach:

I. Rzeczownik 63
II. Przymiotnik. 78

III. Czasownik 84
IV. Przysłówek 92
V. Zaimek 93
VI. Liczebnik 99
VII. Wyrazy niesamodzielne 101

Nauka o głoskach.

I. Sposób powstawania głosów 103
II. Narządy mowy i ich czynności 105
III. Podział samogłosek 109
IV. Podział spółgłosek. 112
V. Zgłoski i ich skład głoskowy 117
VI. Przycisk 118

DRUK. M. ARCT. CZERNIAKOWSKA 225